Глава перша

Андрія Шишигу розбудили. Той, хто будив, провів по щоці холодною долонею і зник, ніби провалився крізь підлогу. Шишига розплющив очі — нікого. Тоді задзвонило в голові: сьогодні похорон Петра Харлана, о першій годині. Годинник показував чверть на першу. Андрій підвівся, поторгав двері — замкнені. У шпарині стримів ключ.

Кепкуючи з власного переполоху, відчинив шафу — висів святковий костюм, біліли сорочки. І все. Перевтома, нервове виснаження, пробув трохи не всю ніч біля труни. Уже під ранок викликав таксі, приїхав до себе у Голосієво, щоб спочити перед похороном.

Яка все ж трагічна і безглузда смерть! Я знову, вже вкотре, почув, як падає Харланове тіло. Було п’ять хвилин до дев’ятої, ось-ось мав під’їхати Георгій Васильович. Петро пробіг повз мене, але я не обернувся, бо милувався бабиним літом на гілці каштана за вікном. Раптом — розпачливий скрик, хтось упав, покотився по сходах, які вели до приймальні директора, і — тиша.

Я підхопився з-за столу: Харлан лежав головою на нижній сходинці, ніби підклав її собі замість подушки. Із скроні на полірований мармур скрапувала кров. Тека з паперами для Георгія Васильовича темніла біля ніг моїх, мабуть, Петро посунув її до мене останнім, ще свідомим рухом руки. Я нагнувся, підняв теку і стояв якісь хвилини непорушно, ніби в безпам’ятті. Колеги мої кинулися від столів і креслярських дощок до Петра, обступили, хтось викликав "швидку допомогу". Але я знав: жодна "швидка" вже не допоможе Петрові. І ноги самі понесли мене повз гурт співробітників навколо загиблого, по мармурових сходах (я не Харлан, щоб безрозсудно поспішати, я ступав обережно, тримаючись за перила) до приймальні директора.

Досі мене ніяк не обходив світ, що починався за порогом приймальні. У конторі я мав свій звичний куток, свій мікросвіт: креслярська дошка, письмовий стіл і ще — моє вікно, за яким, засвідчуючи плин часу, змінювали одна одну, ніби на екрані кольорового телевізора, пори року. На моєму підвіконні стояли кактуси: їх я любив, за любов до кактусів мені симпатизували конторські жінки й дарували нові горщечки із зеленими їжаками на мої дні народження. З адміністрацією контори (відпустки, відрядження, виробничі справи) я спілкувався через завідуючого відділом. Під час загальних зібрань, які завжди здавалися мені задовгими, я полюбляв ліниво, добродушно, пошепки — на вухо Петрові Харлану — покепкувати з конторського начальства. У такі хвилини Петрове обличчя кам’яніло, і я відчував, як подумки він відсувається од мене, демонструючи директорові свою непричетність до моєї безвідповідальної іронії. Ця переміна в другові мене веселила.

Ще мені подобалася секретарка директора. Не те що подобалася, а, я б сказав, дивно хвилювала. Я любив, коли вона під час зібрань з’являлась у дверях приймальні, ніби в церковнім вівтарі, і сходила вниз, щоб прошепотіти на вухо Георгію Васильовичу про терміновий дзвінок з управління. Вона упевнено ступала по сходинках навіть не вдаючи, що намагається приглушити свавільний перестук каблучків, який дисонансом вривався у самогіпноз промов. Так само врочисто і незворушно піднімалася по сходах і зникала за дверима приймальні, лишивши по собі тонкі пахощі французьких парфумів. "О синтетично-хімічна богиня двадцятого віку. Я ревную вас до нашого директора. Яке щастя — мати вродливу секретарку! Ніколи не прагнув адміністративної роботи, шкідлива для здоров’я, але, коли бачу вас, починаю заздрити дорогому Георгію Васильовичу..." — такий монолог з канцелярської мелодрами виголосив я одного вечора за ресторанним столиком — ми відзначали день Петрового народження. Секретарка загадково посміхнулася.

Але все те, звичайно, гра слів, не більше. Бо насправді я і пальцем не поворухнув досі, щоб зблизитися із секретаркою директора чи піднятися по адміністративних щаблях. Якось я жартома сказав Петрові Харлану (в

конторі саме заговорили про пенсійний вік завідуючого нашим відділом), що варто мені лише захотіти — і я посяду місце зава, а там і вище, вище, аж до управління чи й міністерства,— керівництво контори про мене доброї думки, уся справа лише в моєму небажанні. Але я задоволений, я щасливий, я нікуди не рвуся... Харлан саркастично розсміявся:

— Ти навіть не теоретик, Андрію. Ти з отих віршомазів, які усе життя таємно від світу псують папір і чорнило, але нікому нізащо не покажуть своїх опусів. Ти від самого себе таїшся.

— Зате ж ти у нас поет! — розсердився я, хоч загалом гніваюсь дуже рідко, надто вже глибоко треба мене штрикнути.— Боян! Шкода, що ніхто не записує твоїх усних поем про міністерських прибиральниць!

Петро страх як любив теревенити про начальство — він знав усе про всіх в управлінні та міністерстві, якому підлягала контора: хто з ким дружить, хто з ким земляки чи давні знайомі, у кого є перспективи росту по службі, у кого їх немає.

— Можеш записати: ти поки що поза грою, і хоч лусни, а вище свого столу біля вікна не стрибнеш. Поки що,— багатозначно повторив він.

— На роль у твоєму театрі я ніколи не претендуватиму, будь певен!

— А я якраз і не певен.

— Ну, себе я трохи знаю!

— Трохи...— ствердно кивнув Петро. Він любив удавати, ніби знає те, чого інші не знають, і мене це дратувало.

— У тебе не голова, а холодна кібернетична машина! — Я справді лютився тої миті. Було незатишно під його гострим, насмішкуватим поглядом.— Хіба ти живеш? Ти граєш у шахи — людьми.

— А ти — усе життя граєш у піддавки, проте колись тобі це остогидне...

Я справді любив піддавки: це геніальна гра, антигра — перемагає той, хто програє. Любив до вчорашнього дня...

Коли я з Петровою текою під рукою переступив поріг приймальні, секретарка директора друкувала на машинці. Нічого від богині в ній не було — буденна, звичайна, як синтетична іграшка. Я на мить заплющив очі: зайві, непотрібні емоції. Коли я знову глянув на секретарку, вона вже мене не цікавила — такими очима я дивився на стіл, на графин з водою, на приземкуватий сейф. Не підводячи голови, секретарка дістала з шухляди паку паперів:

— Для Георгія Васильовича — з управління.

Шишига — я з холодною цікавістю стежив за собою — поважно кивнув, узяв папери і зайшов до директорового кабінету. Назустріч йому радісно сяйнули широкі вікна, обрамлені шовковими фіранками, що біля відчинених кватирок напиналися, наче вітрила. Кабінет плив по небу, Шишизі приємно паморочилось у голові. Було багато світла, простору, неба — і жодного натяку на смерть. Ніхто не помирав, смерті не існує, ми міняємо оболонки тіл, як одяг. Думки незвичні, але дивуватися їм не було часу: без трьох хвилин дев’ять, ось-ось приїде директор. Шишига метнувся на вулицю. Він ледве встиг обсмикнути поли піджака, поправити краватку і зобразити на обличчі сумнувато-приязний усміх, як шелеснули шини, біля контори зупинився "Москвич". За кермом сиділа дочка директора — Вікторія. Шишига не раз бачив з вікна, як Харлан зустрічав Георгія Васильовича, і навіть калькував його рухи: коли Петро був у доброму гуморі, то дозволяв із себе кепкувати. Тепер він всерйоз копіював покійного товариша. Раптом Андрієві подумалося, що він зараз лише лялька, яку за невидимі нитки сіпає чиясь таємнича рука, але зусиллям волі відкинув цю неприємну, мульку думку. Щойно завмерли колеса машини, а він уже шанобливо відчинив дверцята. Георгій

Васильович легко ступив на тротуар, подав Андрієві руку. Той обережно увібрав у свою долоню м’які пальці директора.

Шишига вбрався був у сірий буденний костюм — не на парад же зібрався і не до театру, та потім подумалося, що цей одяг не пасуватиме до вбрання Георгія Васильовича,— директор, звичайно, приїде у темній парі, сорочка біла, урочисто-смутний, втілення жалоби. Андрій поспіхом перевдягся у чорну пару. Тепер він ще більше був схожий на Харлана. Шишига відійшов од дзеркала: схожість не радувала — Петро ж мертвий...

Біля хвіртки Андрієві очі ввібрали вишнево-червоні, прихоплені осіннім приморозком жоржини. Він побачив себе збоку — ще досить молодого, вродливого, гарно вбраного, з жалобними квітами в руках. Ці квіти уже цвіли, коли до нього востаннє приїздив Харлан. Того дня він розповів Шишизі про свою пригоду з капелюхом.

— Ти ще пам’ятаєш головний майдан у своєму Мрині? Просторезне поле, вистелене бруківкою. Так ось, я був ще дрібненький клерк, але сповнений самоповаги — це вже я потім навчився тричі на день линяти. Я ходив тоді в темному плащі і в такому ж капелюсі з широкими крисами. Був певен, що усі в обласному центрі мене знають і з пошани перестають дихати, коли бачать. Одного вітряного дня, коли я переходив майдан, вітер зірвав з голови і покотив по бруківці капелюха. Я підбігцем ступив кілька кроків навздогін, повільно нагнувся, але капелюх покотився далі. Я паленів від сорому і враженої пихи. Мені здавалося, що всі на майдані, та що на майдані — у всьому Мрині, зирять на мене і сміються. Кілька разів я дрібними переступами, щоб не впадати у вічі, наздоганяв капелюх — і марно, його котило по майдану, наче колесо. Це було жахливо, ти, пробач, трохи рибуватий, тобі цього не зрозуміти. З того дня я зненавидів Мрин і почав мріяти про Київ. У місті, яке бачило мене смішним, я вже ніколи не почувався б переможцем, хоч яких би висот досяг. Скільки літ минуло, я в столиці, але страх лишився, мені досі часом сниться: знову голий майдан, вітер, люди навколо, а я дрібочу навздогінці за капелюхом. Ти не пишеш романів, Шишиго, у вільний від роботи час? Бо

можу продати сцену — вражає, правда? Ні, краще не для роману, а як початок модерного кіно. А я вийду на пенсію — писатиму. Спогади. От і вигадую ефектні епізоди. Уже маю і назву майбутнього томища: "Мій шлях на вершини". Після останнього рядка стоятиме: "Пакуль — Мрин — Київ". А може, "Пакуль — Мрин — Київ — Москва"? (Тут Харлан засміявся, ніхто так не сміявся, як він: ніби швидко-швидко гвіздочки вбивав у дерево). Ти у дитинстві бачив фільм за романом Мопассана "Любий друг"? Втім, якщо й бачив, то сімсот разів забув. Його треба було бачити, як я — у Пакулі, недоглянутим сиротою: темні пакульські хати, забагнючені вулиці, тісна хижка з лози під лісом, піч, що димить, вічно хворі тітки, і раптом на екрані сільського клубу — паризькі вітальні, жінки в розкішних туалетах, лоск, пишнота, веселощі, і все це здобуває приступом молодий, енергійний герой. А може, я з іншої епохи, запізнився народитись, десь якийсь янгол-канцелярист, посилаючи мене на землю, помилився на століття?

Він полюбляв говорити про себе, але тільки зі мною, проте навіть я не знав достеменно, коли Харлан жартує, а коли слова його треба сприймати всерйоз.

Я спиляв пилочкою для нігтів три жоржини. Уже на вулиці помітив, що час од часу зиркаю на годинник. До нещастя з Харланом я ніколи не поспішав і дивувався людям, які поспішали: "Тихіше їдеш — довше проживеш". Було вже пів на першу, а з Голосієвого до Нивок громадським транспортом добиратися годину. "Треба ловити таксі",— подумав я. Машина стояла за рогом вулиці, ніби на замовлення, пасажири розраховувалися. Я сів у таксі і жорстко — таким голосом розмовляв з таксистами Петро — назвав вулицю...

Я завжди мав Петра за людину, яка народжена не для того, щоб падати. А все ж гіркий поглум долі: мати стільки жадоби до життя, до нестримного поступу — і замолоду лягти в труну. Харлан завжди боявся наглої смерті. І навіть не смерті як небуття (мене не буде, я не житиму, я не відчуватиму, я не насолоджуватимусь життям, я не милуватимусь і т. д.), а смерті як нездатності до дії, до руху:

— Тобі, Шишиго, легко живеться: плюєш у стелю і тільки й думки, аби назад на тебе не впало. А для мене лише рух і має сенс. А вночі задумаєшся — і душа зайдеться, як руки з морозу: лихий випадок, камінь з даху упаде, чи бурулька взимку, або підковзнешся — і голова твоя покотиться по бруківці, як капелюх по майдану, і все твоє загинуло, пропало на віки вічні і вже ніколи не вернеться. А скільки енергії, нервів коштувала мені кожна сходинка моєї дороги...

За квартал до Харланового будинку Андрій розрахувався і пішов пішки: не годилося під’їжджати до будинку, де покійник, на машині. Листя тополь шерхотіло під черевиками. Пахло динями, яблуками, виноградом, полем, а він, що так любив усе земне, лежить у труні і ось-ось стане землею...

Посередині Петрової кімнати, обрамлена айстрами, стояла труна з тілом покійного. Біля труни сиділи закушкані пакульські тітки Харлана, окрім них, він не мав рідні.

Андрій важко ступив у кімнату, поклав жоржини. Петро лежав як живий: вилицювате, з вузькою проріззю очей і випуклими надбрів’ями поліське обличчя. Шишига сховав лице в долоні, одійшов до вікна. Він ще не плакав — дивився крізь пальці рук униз, на вулицю. Вулиця була порожня, а вже година, він зиркнув на циферблат (краєм ока, з-під долоні). Раптом серце Шишиги зворушено забилось: блакитна "Волга" стрілою промчала повз будинок, а за хвилину на протилежній стороні вулиці забовваніла опасиста постать Георгія Васильовича. Він теж вийшов з машини не біля самого дому, трохи віддалік. Директор переходив вулицю на зелене око світлофора — елегантно-смутний у своїй темній парі, темних черевиках і білосніжній сорочці. Плечі жалобно опущені, у руках — пишні вишневі жоржини. Тієї миті Андрій вірив, що любить директора.

Шишига стояв біля труни, коли натовп у коридорі розчахнувся і до кімнати зайшов директор. Його добрі, ласкаві очі зупинилися на Петровім обличчі. Він тяжко зітхнув і поклав квіти на груди покійного, де вже

лежали Андрієві жоржини. Тепер Шишига не стримувався: його жаль за товаришем прохопився у безпораднім риданні. Рука Георгія Васильовича лягла йому на плече, він заридав ще невтішніше, а голову схилив на груди директора. Од вбрання Георгія Васильовича ніжно пахло. Так вони стояли, згорьовані та нерозважні над труною Петра Харлана, а попід стінами та в коридорі прикладали до очей хусточки їхні колеги: конторський загал.

Петро Харлан був не з тих людей, які поспішають думки і почуття свої викласти на папері, щоб зберегти їх для вічності. Він не поривався продовжити життя у пам’яті майбутніх поколінь. Для Харлана час, історія існували лише в межах його земного існування. Що встигне, поки ходить по землі,— те і його, все інше — дитячі фантазії, вигадки ліриків... Через те й поспішав утвердитися в дні сьогоднішньому: майбутнього, як і минулого, для нього не було, він гордо називав себе реалістом.

Але, виявляється, навіть Петро Харлан інколи зраджував своїм переконанням. Шишига не змарнував часу, пробувши трохи не всю ніч біля труни з його тілом. Конторські колеги порозходилися, тітки дрімали на канапі, він же, увімкнувши настільну лампу, перебирав Харланові папери. Кожна людина час від часу потребує відкрити віконниці своєї душі, щоб провітрити її, в такі хвилини Харлан і брався до блокнота, на обкладинці якого великими літерами було написано: "Спалити!!!" Ще й намальовано череп, як на трансформаторних будках, де висока напруга. Петрів почерк — чіткий, каліграфічний, кожна літера — ніби солдат у строю, читати було легко. Харлан занотовував у блокнотику переважно сни, а може, видіння чи мрії, бо снами в повному розумінні слова ці кошмарно-фантастичні картини назвати не можна. Занотовував не для мемуарно-літературного вжитку — скупо, уривчасто, для пам’яті.

На першій сторінці блокнота було написано таке: "Снилося: мене везуть в автомашині по небу, зорі — під колеса, а з боків — ескорт, чорти на мотоциклах, ріжки — з люмінесцентних ламп, світяться, але холодно. Попереду щось непроглядно чорне, ніби грозова хмара, вона ось-ось нас поглине. Відчуття жаху — і я прокинувся. Знову згадалося, як, збираючи

гриби в пакульскому лісі, подумав: "Продав би душу, оптом, на усі віки, якби досяг на землі усього, чого хочу досягти". А може, підписи кров’ю на пергаменті — середньовічні казочки, отакі ж думки і є угода з міфічним чортом? Я, реаліст,— і містика. Смішно. Але душу час від часу шкрябає..." Андрій прочитав і посміхнувся, хоч поруч труна, ніч. Йому теж часом сниться, що він іще, в автомашині, але сни легкі, приємні, комфортабельні. Ніби він сам веде легковичку, машина не котить — летить, сидіння м’які, застелені хутром, тонеш у них, відчуваючи владу над простором і невагомість.

Колеги досі мали мене за людину, яка акуратно виконує свої обов’язки, а все інше її не обходить. Я визнавав авторитети — як необхідність. Напідпитку я казав Петрові і Великому Механіку: богів потребує маса, і я, Шишига, милостиво погоджуюся в ім’я власного спокою грати в піддавки. Але тепер я згадував: коли Харлан урочисто відчиняв двері приймальні й виразно, трохи змовницьки зиркав униз — мовляв, начувайтесь, директор уже на сходах,— мене охоплювало майже непереборне бажання підхопитися та виструнчитися біля свого столу. Я таки вигадував причину, аби підвестися, коли директор пропливав повз мене: спішив до креслярської дошки, чи гарячково шукав у кишенях авторучку, чи вдавав, що навстоячки мені зручніше працювати навіть за письмовим столом. І робив це не для директора — мені не боліло, чи помічає він мою запопадливість,— я не міг інакше.

Але відколи взяв із рук мертвого Петра Харлана теку, я вже не знічувався перед Георгієм Васильовичем — я любив його. І не лише його. Я любив його кабінет, його машину, сходи, по яких він щоранку піднімається, любив його дочку Вікторію, що часом підвозила батька на "Москвичі".

Першого мого ранку, по смерті Харлана, коли директор виходив з машини, я ввічливо вклонився Вікторії, а коли підвів голову, очі мої випромінювали нахабне, просто божевільне бажання їздити в цій машині і кохати дочку директора. Вікторія, червона машина і Георгій Васильович — нарізно вони не існували для мене, злившись у яскраву вогнисту кулю,

на яку я дивився, як у дитинстві на сонце, коли на суперечку випробовував силу волі. Мабуть, Вікторії передалося щось із мого бажання (жінки це відчувають), бо вона затулилась від мене силуваним усміхом і натисла на стартер. Наступної миті машина зникла за рогом контори, я шанобливо ступав сходами слідом за Георгієм Васильовичем, але ще довго в мені жило відчуття, ніби в стрічку чорно-білого фільму, де я граю головну роль, хтось ненароком чи нарочито вклеїв кілька кадрів, знятих у кольорі. Втім, це вже справа "інтелігентствуючих неврастеніків" — аналізувати власну душу. Петро Харлан не раз казав, що в двадцятому віці треба аналізувати ситуацію, а не душу...

Я зайшов до кабінету слідом за Георгієм Васильовичем і зупинився, розгублений. Розум підказував мені, що мушу вдавати заклопотаного, замисленого, виснаженого роботою, інакше — навіщо я тут? Але чим зайнятись, на думку не спадало. "Тягти плуга і дурень зможе, а імітувати, що тягнеш десять, сто плугів,— великий талант потрібен",— повчав Харлан. Він був завжди, як живчик, ніби з пружин увесь, а в підошвах ніг — коліщатка. Я замислено нахмурив чоло, розкрив теку і втупився в борозенки на штучній шкірі — тека була порожня. Втім, я не бачив навіть борозенок: я гарячково думав, сказати чи не сказати директорові про Петрову смерть. Георгій Васильович сів до столу і мовив, не підводячи голови:

— Передайте секретарці, хай з’єднає мене з Дмитром Семеновичем.

Я радісно вислизнув з кабінету, обережно причинивши за собою двері. Холодними очима глянув повз секретарку — на телефон:

— Швиденько з’єднайте директора з Дмитром Семеновичем.

Я був при ділі, а про сумне хай вістують інші.

Секретарка мовчки зміряла мене глузливим поглядом. Мені стало незатишно. "Даремно я так — нахрапом, треба м’якше. Зле — мати

ворогами жінок,— подумав запізніло.— Вони мстиві. І цій шльондрі, мабуть, симпатизує директор. Нічого серйозного, але так, легенький, приємний і безпечний для обох фліртик у робочий час..." Раптом закортіло недавнього супокійного, лінькуватого буття, як кортить додому після втомливої подорожі. А ще ж не минуло й десяти хвилин, як я взяв з рук мертвого Петра теку. Здалося, це було вже хтозна-коли, а може, в іншому житті.

Я постояв під дверима, аби не заважати розмові директора, відтак знову ступив до кабінету, ніби у холодну воду. Проте Георгій Васильович уже чекав на мене:

— Одвезете Дмитру Семеновичу креслення,— кивнув на папери край столу.— І займайтеся своїми справами.

Бідолашний, він ще не знає про Петрову загибель!

Я взяв креслення і хутко, але обережно, збіг по сходах на вулицю. Машина директора стояла біля ґанку. Лише тепер подумав, що не знаю, хто такий Дмитро Семенович, і став пригадувати оповідки Харлана про управлінське начальство. Не відступати ж через таку дрібницю. Сів у машину, ліниво розлігся на подушках і мовив басовито, майже Петровим голосом:

— До Дмитра Семеновича. Швиденько.

Машина рушила, і вулиця покірно попливла назустріч, ніби на екрані панорамного кіно. "Бачили б зараз мене мої — і мати, й вітчим..."

Їхати вулицями міста в директоровій машині — зовсім не те, що їхати в таксі, тепер я розумів покійного товариша. В директоровій машині почуваєшся не рядовим конструктором, власне — креслярем проектної контори, а чимось незрівнянно більшим, причетним до справ державного масштабу. Люди на тротуарах снували, як мурахи, дрібні, сірі, безликі, я

сердився, коли вони затримували машину на переходах! Я не раз бачив, як їздив у директоровій машині Петро Харлан, і тепер копіював його: ліниво відкинувся на спинку сидіння, зігнуту в лікті правицю поклав на опущене скло, щоб стрічний вітер лоскотав долоню, так гостріше відчуваєш рух, погляд — уперед, замислений і суворий.

"Великому Механіку цього не зрозуміти, ну й нехай!" — промайнуло у свідомості, а на лице ліг жорсткий усміх.

Ще одна фантастична картинка із записника Петра Харлана: "Повертався з роботи автобусом, ніби у бочці з хамсою. Я, Харлан,— маринована хамса. Привиділось, поки їхав: я — гість із космосу, велетень, опустився на землю, одна нога на лівому березі Дніпра, друга — на правому, голова під хмарами, нитка ріки внизу, і міст через ріку — як сірник, автобуси і машини на мосту — як тля, а люди — дрібні мурахи: біжать, метушаться. Я нагинаюсь, беру двоногу істотку на ніготь, людинка у паніці біжить по моєму пальцеві, зморшка на моїй долоні — рів для неї, то й перекидається, я сміюсь і здмухую людину з долоні, вона летить, розкинувши руки і ноги, млинком, падає в ріку. Я ставлю ногу упоперек асфальтової нитки, загачую потік людей і автомашин — стовпотворіння..."

Всімох: Георгій Васильович і профспілковий голова попереду, одразу за Георгієм Васильовичем — Андрій Шишига, далі четверо працівників контори підняли труну з Петровим тілом і понесли по сходах униз. Сходи були вузькі, труна ледве розверталася, зачіпаючи стіни. Шишизі довелося добре попріти. Він то піднімав край труни на випростаних руках, то підпирав головою, то знову опускав на свої плечі, аби полегшити ношу директорові. Георгій Васильович сумлінно напружував руки — він був сумлінний у всьому. Нарешті труна попливла у сіре вирло автобуса. Тужив оркестр, навколо плакали жінки.

Шишигу підштовхували до мар, час було рушати на кладовище, але він усе пропускав повз себе людей, поки їх не набилося повний автобус. Тоді метнувся нагору, замкнув Петрову квартиру. Після похорону

повернеться з тітками, вони хотіли ще сьогодні, узявши Петрові речі, їхати в Пакуль. Меблі Андрій пообіцяв продати і вислати їм гроші.

Коли Шишига знову спустився у двір, автобус уже поповз на кладовище. Георгій Васильович, мабуть, чекав на Шишигу. Вони рушили з двору разом, Андрій як годиться, відставав на півкроку. Прошкували вулицею, мовчазні обоє, заглиблені в себе, і ця мовчанка зближувала їх. Минули в задумі квартал, зупинилися на краю тротуару. Тої ж хвилини конторська машина підпливла до них: шофер їхав назирці. Андрій відчинив директорові передні дверцята, сам скромно примостився на задньому сидінні. "Волга", маневруючи у вуличному потокові, покотила в бік цвинтаря. Георгій Васильович сказав, не повертаючи голови:

— Квартири так не залишайте. Живіть поки що. А там будемо вирішувати...

— Спасибі, Георгію Васильовичу...— зворушено відповів Андрій Шишига.

Директор здивовано глянув на його відображення в дзеркальці, напевне, хотів запитати, за віщо той дякує, але Андрій поспіхом заговорив про велике таїнство смерті, і про квартиру більше не згадували.

Глава друга

Сорочки та простирадла я склав у валізу, книги пов’язав у паки, завтра підскочу за ними на директоровій машині. Але у вікнах ще навіть не сутеніло, припхатися ж на колишню Харланову квартиру завидна, та ще з речами,— лише дивувати сусідів. Харлан жалівся, що в людському стовповиську доводиться зважати на моральну імбецильність не лише окремих особистостей, а й маси. Він полюбляв час од часу дивувати мене такими словечками і змушував копирсатися в словниках. Одного разу він заявив, погладивши мене по плечу: "Шишижко, у нас із тобою різні

темпераменти, але ми — інсепараблі, це точно!" Словники — то справа марудна, я запитав нашу "ходячу енциклопедію" — Великого Механіка:

— Юрко, покрути коліщатками. Як перекласти на людську мову "імбецильність"?

— Ну, це щось на зразок недорозвиненості, туподумства.

— Дзенькую бардзо. А "інсепараблі"?

— В зоології — папуги-нерозлучники, що живуть парами. А взагалі — нерозлучні друзі.

Я присів на валізу. За останню добу це була перша часина, коли я не поспішав (окрім короткого і теж хапливого сну). Похорон майже не залишив по собі смутку. Уперше смерть, пройшовши так близько, не пригнітила мою душу. Я був повен енергії та жадоби життя. І жодного неврастенічного запитання: навіщо, мовляв, ця метушня?..

Я рано зіткнувся зі смертю і відтоді не ставився серйозно до будь-якого руху — бачив вінець його: повільне згасання. Це було таке реальне, містке почування, що, ще й не пришвидшивши ходи, я вже насміхався із себе: куди, шановний?.. Петро Харлан таких комплексів не знав. Його мати підірвалася на німецькій міні (збирала в лісі ломаччя), коли Петрові ледве минув рік. Батько не повернувся з фронту. Харлан про смерть лише пам’ятав. А мій батько помирав на моїх очах. Потомствені пакульці, ми по війні переїхали до міста. Це була давня материна мрія. Купили хатку на околиці — задля садиби, стали будуватися. Статки були не вельми, хоч мати скоро й влаштувалася медсестрою в поліклініку, а намислили дім на три кімнати. Батько покладався лише на власні руки. Не знали вони, батькові руки, ні вихідного, ні празника. Стіни виклали, дах нап’яли. Почали стіни глиною вкидати. На глині батько і вкоротив собі віку. Перекидав самотужки воза, підірвався — по недовгім часі у недобудованій хаті й душу віддав...

Але вже час було їхати. Досі я любив подорожувати трамваєм, бо трамваї не поспішали. Сьогодні ж шукав очима зелений вогник таксі, ніби мав якісь невідкладні справи. Зупинився на розі вулиць, де вдень, коли їхав на похорон, перед мої очі явилася машина. В мені жила нахабнувата певність, що й тепер таксі одразу ж з’явиться. "Поки я вірю в себе, весь світ у мене вірить",— любив повторювати Харлан. Він губився перед єдиною людиною — Великим Механіком. Але про цю його слабкість не здогадувався ніхто, окрім мене. Бо Харлан тримався перед Юрком дуже гонористо. Якось ми з Великим Механіком затрималися після роботи, а коли вийшли, Харлан величався на ґанку контори:

— Я підвезу вас! Маю відбути ділову зустріч у ресторані "Вітряк". По мене прийде управлінська машина.

Справді, через кілька хвилин до контори підкотила управлінська "Волга". Харлан по-хазяйськи вмостився біля шофера. Я відчинив задні дверці. Лише Великий Механік, кому, власне, й адресувалася ця маленька інтермедія, іронічно посміхнувся:

— Мені близько, я — в бібліотеку. До завтра, хлопці!

Він почалапав, худий, довготелесий. Харлан закурив, щойно ми рушили, і злостиво сказав:

— Сіряк, а корчить із себе...

— Кожен по-своєму божеволіє,— відповів я своїм улюбленим прислів’ям, і ми примовкли. Я ж то знав, що Петро час від часу пригощає управлінського шофера, і парад на мене не справив враження.

А одного разу Петро з Великим Механіком таки добряче почубилися. Пам’ятаю, Харлан з таким сяючим обличчям забіг до кімнати, що ми навіть не запитували, як завжди, коли хтось із нас носив креслення на

підпис: "Ну що, побили?" Петро хвацько ляснув ватманом об стіл завідувача відділом:

— Могоричеве діло! З "ліхтарем" проштовхнув! (Нашою конторською мовою це означало — з помилкою.) Заходжу до директора — Георгія Васильовича нема. Я — до новенького заступника, до Прагнімака. Обходжую його, як наречену. Ну, ставте підпис, кажу. Яка різниця, мовляв, директор чи ви? Ваш підпис навіть авторитетніший для управління. Ну, він і розм’якнув... Що лестощі з людьми роблять! Георгій Васильович з таким "ліхтарем" провіз би мене на вороних... Учись, Механік!

І тут Великий Механік, завжди тихий, заглиблений у свої креслення, трохи аж звихнутий, вибухнув:

— Знайшов чим хвалитися — підвів нову людину! Він тобі повірив, підписав, а ти...

Петро покрутив пальцем біля скроні, мовляв, ненормальний ти, Великий Механіку, і мовчки зник: він не любив розголосу...

Таксі тихо підпливло до мене. Я не здивувався, я вже звикав, що добрий чи злий дух дбає про мене. Я поставив валізи в багажник, і ми рушили, пробираючись крізь вуличні вогні. У машині було просторо, я розкинув руки, а голову поклав на спинку сидіння. У таксі, особливо якщо ти сам і можеш вільно розлягтися, якщо ніхто не штурхає тебе під боки, треба ні про що не думати, а пити кожну секунду скупими ковтками, як гурмани п’ють каву. Але сьогодні я був гідним жалю провінціалом, що хлище чорну каву, наче молоко, з великої склянки. Я поспішав жити, суєта запрягла мене. Я тривожився, чи не залишив серед книжкового непотребу (я вже давно, окрім детективів і пригодницької фантастики, нічого не купую) брошурки з онкології. Великий Механік позичав її на два вечори, але я не поспішав уболівати за тілесне здоров’я людства, розтрачуючи власне на серйозне читання вночі. У брошурці

йшлося про антигени, які з’являються в крові, коли організм старіє чи знемагає у боротьбі з хворобами, антигени руйнують кров, підступні антигени... гени... Прагнімак завтра вранці повертається з відрядження, Георгій Васильович просив послати на аеродром машину, але буде краще, якщо я сам зустріну заступника директора, так вчинив би Петро. Прагнімак недолюблює мене, але недолюблював і Харлана. Георгій Васильович — лише загальне керівництво, а поточні справи вершить його заступник, і якщо я не загнуздаю Прагнімака, доведеться позавтра перевозитися назад, у Голосієво, бо Петрову квартиру віддадуть Великому Механіку з Льолькою, вони у суботу беруть шлюб. Що ж, це було б справедливо, гуманно, як сказав би Харлан, але справедливість — умовна річ, що справедливо для Юрка та Льольки, для мене обернулося б поразкою...

З Прагнімаком я побуцався скоро по його з’яві в конторі. Я саме захопився детективними романами. Кресляр із мене стопроцентний, я виконував денну норму за п’ять-шість годин, а тягти плуга за сусіда — вибачте. Я клав на стіл ділові папери — робоче тло! — книжку примощував у відчиненій шухляді й до кінця дня поринав у світ запаморочливих пригод.

Якось мене пробудила од споглядання чужої мужності та непосидючості дивна тиша у кімнаті. Я підвів голову і стрівся очима з Прагнімаком. Заступник директора стояв на сходах, милуючись із моєї натхненної праці... Худорляве напружене лице ще берегло ввічливий усміх, але пряма лінія губ чітко й суворо перекреслювала його. Очі були смутні. Я підхопився зовсім по-дурному: ніби школяр, який провинився і тепер боїться, що його пошлють по батька. Прагнімак зійшов униз, узяв із шухляди книгу — це була безглузда пригодницька повістинка. І, мабуть, кричуща невідповідність порожньої книженції з моїм імпозантним, як казав Харлан ("Ти, Андре, дуже імпозантний"), виглядом, серйозними очима, що видавалися на перший погляд навіть глибокими (чесно кажучи, траплялися хвилини, коли я охоче дивився на себе у дзеркало, все ж я любив себе), порятувала мене. Прагнімак перехнябив

плечі і пішов; уже від четвертого чи п’ятого столу із щемкою образою в голосі мовив:

— Я вкорочую собі віку, аби тут хоч щось робилось, а вам нудно, розважаєтесь...

Я чекав догани. Але минулося. Тільки ще довго, коли ми випадково зустрічалися, обличчя Прагнімака смутнішало.

Шишига розрахувався з таксистом і був уже на четвертому поверсі, коли поверхом вище задзеленчав телефонний дзвінок. Прискорив ходу, ніби це йому мали сьогодні дзвонити в дуже нагальній справі. Але валіза була важкувата, і коли він причвалав до дверей Харланової квартири, телефон замовк. Дістав ключ. Автоматичний замок клацнув за його спиною, це був вкрадливий звук пастки, що раптово зачинилася. Двері з коридора до кімнати засклені, і крізь скло бовванів стіл, на якому нещодавно стояла труна. У ванні чи на кухні монотонно крапала вода, і десь хтось, мабуть, у сусідній квартирі, ходив: порипував паркет. Андрій тремтячою рукою пробіг по стіні. Нарешті пальці намацали пупок вмикача і...

Тут хлюпнули у мою наполохану душу давні, ще сільські, пакульські перекази про мертвяків: і душа померлого, що сорок днів бродить по хаті, ночує під сволоком та п’є воду з мисочки на покуті, і відьмаки, які виходять опівночі з могил пити людську кров, і вовкулаки, що вселяються в живих людей,— різне поганське страховиння. А потім проявилися несподівано легкі і точні думки про себе та Прагнімака. Не підлабузництвом, тим більше не лестощами завоюю я прихильність заступника директора. Будь-що треба переконати: мовляв, мені, як і йому, болить усе конторське. І, мовляв, я здатен принести конторі більше користі, ніж хто інший...

Нарешті я увімкнув світло: звичайно, ні в коридорі, ні в кімнаті нікого не було. Стіл стояв не посередині, як мені привиділось, а між книжковою

шафою та вікном. Підлога блищала, ніби щойно натерта. Петро любив лискучі підлоги. У відчинене вікно пливло з поля свіже повітря. Ніщо не нагадувало про недавній похорон. Тітки перед від’їздом прибрали в квартирі...

Навшпиньки перебрів кімнату і сів до журнального столика, на якому синів телефонний апарат. Було зовсім тихо, навіть вода перестала крапати. Я ще раз, уже уважніше, обвів поглядом кімнату. Стомленим не почувався. Мусив щось конче робити, але не знав що. Перебрав подумки клопоти останніх днів, до Петрової смерті. Нічого, вартого уваги саме сьогодні: давно не одписував матері, збирався пошукати теплого светра, я любив тепло, а вже осеніло, планував піти на двосерійний пригодницький фільм, про який вичитав у рекламному бюлетені. Усе те — ніби з іншого життя, ніби не Харлан помер, а я, Андрій Шишига.

Гарячково згадував, чим клопотався в останні дні Петро. Цього вечора моє життя поволі зросталося з життям Харлана, що обірвалось так неждано. Учора я думав, що це випадковість або чиясь зла воля: хвилина, коли я узяв з холонучих рук Харлана теку і поніс до приймальні директора. Але є закономірність у таких несподіваних порухах душі. Я дістав з-під апарата Петрів записник (я ж і поклав його під телефон, коли тітки забирали після похорону одяг: вийняв з кишені робочого костюма). Хвилюючись, перегорнув сторінки, помережані чітким, каліграфічним почерком. Ніби гортав свого старого, напівзабутого блокнота. Було багато телефонних номерів, імен, прізвищ, адрес. Останній номер записано учора чи позавчора, чорнило ще не вицвіло. Самі цифри — ні імен, ні адреси. Але номер підкреслено двічі і поруч — три знаки оклику. "Чому я не можу дозволити собі маленької примхи — подзвонити сьогодні, зараз же, по цьому номеру?" — подумав я, усе ще не бажаючи признатися самому собі у власнім перевтіленні. Я відкинувся в кріслі і набрав номер. Відгукнувся м’який жіночий голос.

— Слухаю.

— Це я,— прогучав якомога багатозначніше.— Добрий вечір.

— Послухай, я була чомусь певна, що ти ніколи не подзвониш.— Здавалося, словам тісно у вузьких тунелях дротів і вони мчать наввипередки.— Я чекала твого дзвінка учора, але ти не подзвонив, і я була певна, що ти вже не подзвониш. Пробач, я така забобонна. Хіба ти не знав, що мій Прагнімак поїхав? А завтра він вертається, я чекаю на телеграму, він завжди попереджає про своє повернення...

Жінка засміялася. Навіть телефон не спотворив її сміху: вона дуже гарно сміялась. Я мовчав: слово "Прагнімак" приголомшило мене.

— Чому ти все мовчиш? Я знову сокочу, сокочу, а ти знов мудро мовчиш. Чому ти не телефонував мені вчора?

Я прокашлявся:

— Учора мене не було в Києві...

— А куди ти їздив? Далеко? Ти, мабуть, застудився, що кашляєш? Тобі треба негайно лікуватися. Лягти в постіль і випити гарячого чаю з малиновим варенням. Слухай, де ти міг так застудитися? Може, ти в автобусі сидів біля відчиненого вікна? Чи ти їхав поїздом?

— Летів на крилах... Але мене добре закутали. Було навіть душно,— гублячись у потоці слів, я невесело жартував.— Але тепер усе гаразд, і я знову в своїй затишній квартирці.

— Ти дзвониш від себе?

— Звичайно, од себе,— заквапився я.— Звідки ж іще?

— Ну, ти міг подзвонити з таксофона чи від товариша.

— Я дзвоню од себе,— повторив, сердито наголошуючи на останньому слові.— Зустрінемося?

— Але вже пізно і ти простуджений,— непевно мовили в трубці.— І тобі далеко їхати. Я боюся за твоє здоров’я. А ти гніваєшся.

— Я не гніваюся,— примирливо відповів.— Але я й не простуджений. Так, легка утома. І трішки — горло.

— Тоді приїзди, я сама тебе лікуватиму. Де ми зустрінемося?

— Де тобі зручніше. Хвилин за сорок я буду в центрі.

— Послухай, а може, справді не треба? Ти розчаруєшся. Тоді ти мене навіть не роздивився як слід і досі, мабуть, забув,— вона засміялася, і тут я зрозумів, чим принаджує її сміх: він був щирий.— Ні, справді. Ти навіть не впізнаєш мене. Я стара й негарна.

— Що ти,— трохи вимушено посміхнувся я.— Чому б це я тебе не впізнав? — І додав: — Так швидко я жінок не забуваю. Де ж нам зустрітися?

Я вийшов з квартири, навмисне не вимкнувши у кімнаті світла: дбав про своє пізнє повернення. Підбігцем метнувся на зупинку тролейбуса. Уже в тролейбусі почав аналізувати ситуацію. Зараз ніхто не міг допомогти мені — лише здатність логічно мислити. Отже, Петро покладав на це знайомство особливі надії. А що біля цифр не було жодного імені — свідчило про таємницю. Втім, зараз для мене це вже не таємниця. Жінка, з якою щойно розмовляв,— дружина Прагнімака. Позаминулого вечора Харлан гостював у знайомих, він пожертвував навіть футболом, отже, йшлося про серйозне. Учора, незадовго до Харланової смерті, я знічев’я поцікавився, як він провів вечір. Петро загадково посміхнувся. Такий посміх на Петровім обличчі завжди щось та значив.

— Учора в ятерок потрапила велика щука. Чесне пакульське, я навіть не смів надіятися. Власне, я знав, кого ловив, але щоб так скоро... Але тут виняткова психологічна ситуація: щука сама прагнула в ятір. Парадокс категоричного імперативу: щука спроквола уже давно готує себе до ятера і самохіть стрибає в першу-ліпшу пастку. Мудрість рибалки в тому, щоб знати, на кого закинути і коли...

— Чесне пакульске,— сказав я, передражнюючи Петра,— я нічого не зрозумів.

— Бо ти ніколи не жив на Печерських горах,— Петро холодно засміявся.

Це була наша остання розмова. Отже, у знайомих Петро здибався з Прагнімаковою дружиною — заступник директора був у відрядженні.

Знаючи, як Петро завойовував жінок, я міг досить точно реставрувати позаминулий вечір. Звичайно, Харлан домігся, щоб його познайомили з жінкою, на яку він накинув оком, але та відбулася кількома незначущими словами і лишила Харлана на березі з порожнім ятером: людей на вечірці багато, загубитися було серед кого. На початку знайомства Харлан напористістю своєю швидше відштовхував жінок од себе, ніж упокорював їх. Треба було зазнайомитися з Петром ближче, щоб заплутатися в його павутинні. Він не причаровував жінок, він затягував їх у свій химерний, липкий світ, де було всього — і важка пакульська віра в себе, і не штучна, не книжна, а глибока земна пристрасть, і поставлені з ніг на голову моральні принципи, і... Втім, мене знову заносить: аналізую характер, а не ситуацію. Одне слово, Петро чекав її на сходах, він сказав якийсь жарт, вона відповіла — і щука попливла в ятір.

Піднявшись ескалатором метро на Хрещатик, я пішов по вулиці Свердлова угору і звернув у скверик на розі Пушкінської. Вона ішла мені назустріч, як і домовлялися, в світлому літньому пальті і з білою сумочкою в руках. Скверик був порожній. Я мовчки вклонився, і ми пішли поруч.

— Ти ще не забув, як мене звуть? До телефону ти мене можеш кликати так: попросіть, будь ласка, Олену Володимирівну. Навіть Прагнімак нічого не запідозрить. Це моє офіційне ім’я.

— Сьогодні такий день, що можна забути власне ім’я. Але твого я, звичайно, не забув.

— У тебе навіть голос змінився. І весь ти якийсь не такий.

— Ти просто не звикла до мене.— Я стиснув у сутінках її руку.— Учора по-дурному загинув мій товариш, підковзнувся на сходах, ударився скронею, і — прощай. Сьогодні ховали, і мені зле: тоді я назвався його іменем... Ти мусиш зрозуміти, така смішна ситуація: ти мені страшенно подобаєшся, але ти дружина мого начальника, і мені не хотілося, аби ти навіть подумала щось... Андрій мене звуть.

— Дурненький... Невже я була б з тобою такою, якби щось подумала? Ти дуже славний. Може, я не завжди людей розумію, зате відчуваю. Куди ми підемо?

— Не знаю. Повечеряємо в ресторані?

— А ти хочеш їсти? Ні? Я теж не хочу. Ходімо краще до мене.— Олена ступила в пасмо світла, і я нарешті побачив її обличчя: "їй за тридцять, але вона молодша од Прагнімака".— Чи в чужій квартирі тебе мучитимуть комплекси? Я одразу запросила б тебе, але подумала...

— Ходімо до тебе.— Тепер я думав про завтрашню зустріч з Прагнімаком, але казав інше: — Ти така гарна...

Олена розсміялась і взяла мене за руку, її долоня була гаряча. Я вже з подивом згадував себе недавнього, золоту серединку між Харланом і Великим Механіком, єдину людину в трійці, яку не хвилювали ні земні пристрасті, ні духовні.

Одного разу Юркові вдалося затягти мене до читальні, хоч як я однікувався, наголошуючи, що всілякі розумування остобісіли за інститутські роки. Все ж я терпляче гортав підшивку "Науки і суспільства", поки Юрко прасував своїм шишкуватим чолом (був короткозорий) сторінки нової технічної інформації. Вертали з бібліотеки пізнього вечора. Назустріч поважно ступали елегантні молоді люди, мабуть, з театрів чи ресторанів, на мене падали бризки сміху (сміялися переважно жінки), а запахи парфумів проводжали від гурту до гурту, був погожий літній вечір, і вулиці довго берегли дух напахченого жіночого тіла. Я майже не слухав Великого Механіка, що просторікував про безсмертя, викладаючи власні гіпотези щодо кінечного й безкінечного: істина була поруч, бо єдина істина, яку не точать хробаки сумнівів,— це життя, життя, що пропливало повз нас, нерозумних, у бризках жіночого сміху, пропливало, поки ми розумували, бабраючись у словесному намулі. Великий Механік з його рахітично чоластою головою цього ніколи не збагне, йому бракує темпераменту, він з людей — одержимих...

— Може, нам піти тут окремо? Мене це не обходить, кар’єри під рукою твого Прагнімака я не збираюся робити. Але я думаю про тебе.

— Ти дбаєш про мої чесноти більше, аніж я сама,— засміялася Олена, проте весело — я відчував — їй не було.— А може, ти й маєш рацію. Раптом Прагнімак уже вдома? Зробити Іллі боляче я не хочу. Коли що, я вийду тобі назустріч. Другий під’їзд, двадцять шоста квартира.

Від її слів на душі мені похололо, я ніколи не був відчайдухою. Залишати тепер контору у мої плани не входило. А в цьому домі, можливо, живе ще хтось із конторських. Плітка неодмінно докотиться до заступника директора. А позбутися мене — для Прагнімака все одно, що струсити з рукава хруща. У кращому випадку дочекається чергового скорочення штатів. Або оголошуватиме догану за доганою, і я змушений буду сам піти з роботи. Досі у конторі мене цінували, і звільнити конструктора не так легко, але я подумки лякав себе, щоб виправдати переполох: сьогодні нахабство межувало в мені з неусвідомленим страхом.

Олена змовницьки кивнула і звернула у двір. Я відчував себе певніше. Пішов повз Оленин дім — кам’яницю з високими вікнами, в таких будинках високі стелі, просторі кухні і коридори, роз’єднаний санвузол. "Коли живеш у такому будинку, завжди знайдеш, за що себе поважати, — подумав я словами Петра.— На тебе не наступають стіни, а головою не буцаєшся в люстру".

Я прогулявся по вулиці, а вже потім завернув у двір. На сходах обмацував очима бляшані ромбики квартирних номерів. Двадцять шоста квартира була на третьому поверсі. Пахло курячими котлетами. Дев’ять літер бігло від кнопки вниз: ПРАГНІМАК...

Я таки губився й ніяковів перед цим будинком, перед широкими сходами, перед оббитими дерматином дверима квартир. Так почуваєшся, коли побачиш попереду себе генерала в сірій каракулевій папасі, хоч ніякої провини за собою не відчуваєш, звільнення в кишені, ґудзики і бляха начищені, а все одно знічуєшся,— армійський спогад Петра Харлана, єфрейтора.

Олена переодяглася і була вся в ясно-червоному: спортивні брюки і светр, що тісно облягали її ще струнку постать, хатні капці, оторочені стріблястим хутром. Я переступив поріг і поклав долоні на плечі жінки. Це був щирий рух, так морозної години туляться до теплого комина. Олена зашарілася, голова її схилилась на мої груди. Я сховав обличчя в м’якому, лагідному волоссі, наче у шовковій траві, що колись росла під вікнами Петрової хати. Але ж ні, тепер я пригадав: це було таки моє почування, я вже бачив той пишний срібно-зелений кущ біля призьби, по той бік стежки, яка вела в город. У місті на нашому квітнику росли міські квіти — нарциси та тюльпани. У грудях уперше за сьогодні степліло: у мене все ще лишалося хоч щось від Андрія Шишиги.

— Ти зараз такий добрий,— тихо мовила Олена.— Я це відчуваю. Я навіть з голосу в телефоні відчула, який ти. Ти дуже химерний, і твій настрій міняється, як погода восени. Коли ти мені телефонував, ти був зовсім інший, не такий. Я навіть подумала, що тобі не дуже хочеться

мене бачити. І що ти зневажаєш мене... за той вечір. На вечірці було стільки молодих дівчат, я думала, що для мене уже все минуло, і раптом у моєму житті з’явився ти. Я себе не виправдовую, я мусила б поводитися інакше, строгіше, але хіба мало я жила тільки для Прагнімака, хіба я не маю права на щось власне? Втім, не будемо про це. Твої болі — мої болі, а мій біль тебе не обходить. Усі чоловіки такі, і я тобі не дорікаю. Ти,вже не гніваєшся на мене?

— Дурненька,— з грубуватою ніжністю сказав я.— Мені було дуже добре. Це найприємніший вечір у моєму житті.

Олена підняла голову і легенько поцілувала мене, то був дуже ніжний жіночий поцілунок, без натяку на колишню чи майбутню близькість. Ми взялися за руки і зайшли до кімнати.

— Отут моє царствіє,— Олена клацнула вимикачем, стіни потонули в сутінках, лише в одному з кутків, неподалік балконних дверей, жевріла рожева, підсвічена електричною лампочкою парасоля кімнатного бару. В рожевому колі стояло двоє крісел, а між них, на висувному столику,— дві чарчини, дві тарілки з кружальцями цитрини та шинкою і дві виделки. Ми сіли на крісла. Олена відчинила дверцята бару — між дзеркальних стінок його красувалися різних кольорів і барв пляшки з напоями.

— Зараз я тебе лікуватиму. У нас завжди знайдеться пляшка коньяку, для годиться, як у кожнім порядним домі...— В її останніх словах забриніла сумовита іронія.— Прагнімак п’є мало, але ще ніколи не повертався з відрядження з порожніми руками — він любить колекціонувати екзотичні напої.— Олена наливала коньяк з гранчастої пляшечки, світло відбивалося в темних гранях і зайчиками стрибало по руках та обличчі.

Я спіймав її руку і вдячно поцілував. Мені справді було добре. Олена зашарілася:

— Що ти, Андрійку!..

— У вас із Прагнімаком є діти?

Не мусив би так питати, але вже було пізно.

— Я схожа на жінку, яка не має дітей?

Я зніяковів:

— Ні, але ти дивилася на мене, ніби мені п’ять років.

— Мужчина, який жінці подобається, завжди для неї дитина. А ви цього не розумієте. Моєму лобуряці уже сімнадцять. Дивно, правда? Я рано вийшла за Прагнімака. Я була на другому курсі. Але син переважно у моєї мами. Там у нього окрема кімната, де він конструює якусь нечувану гравітаційну машину. Я не знаюся на техніці, а він не цікавиться моїм малярством. Коли він прибігає до мене просити грошей на якісь там конденсатори, я зиркаю на нього знизу вгору, бо він вищий од мене на голову, і запитую себе: невже це я народила?

Я попросив дозволу, зняв свій жалобний піджак, повісив на спинку крісла. Взяв у жменю крихітну чарочку з коньяком, ніжно глянув на Олену і несподівано для себе мовив звичне Харланове:

— Хай живе...

— Хай живе...— Олена розсміялася,— Ці два дні мені було дуже сумно, але я згадувала твоє "Хай живе!" і мені знову хотілося жити.

Я випив, Олена тільки пригубила і знову налила. Тепер ми обоє випили до дна. Коньяк був м’який на смак. Мені хотілося сп’яніти. Світ лагіднішав, гострі грані його розгладжувалися, і я потроху забував, як

втрапив до цієї кімнати. Здавалося, що знаю Олену давно і не вперше сиджу під цією парасолею, а сидів учора, позавчора, позапозавчора і сидітиму завтра в цьому затишному рожевому лелітті.

— Я мрію побувати в погребах, де відстоюються вина,— сказала Олена.— Тільки не з екскурсією, сама. Іти, іти, а в дубових бочках — вино, що йому вже п’ять, десять, двадцять років. Напівпітьма, п’янкий дух, таємничість дозрівання і перетворення — в цьому є щось від жінки... Сорокарічної,— додала вона сумно.

У коридорі різко задзеленчав дзвоник. Стихло, а по тому — така ж глибока прірва лунких звуків. Я підхопився, похапцем одягнув піджак, зачепив ліктем відкидний столик, чарка з коньяком перекинулась, а в барі дзенькнули пляшки. Олена відкинулася на спинку крісла і стежила за мною. Я сховав руки в кишені, щоб приховати нервове тремтіння, непевно ступив до вікна. Третій поверх, старий будинок, високо. Далеко внизу темніла в плямах од ліхтарів вулиця. Зараз Прагнімак зайде — і все буде скінчено: завтра можна не з’являтися на роботу, хіба що розрахуватись і віддати ключ від Петрової квартири Великому Механіку. Під грудьми бридко млоїло од страху. Олена пошепки сказала:

— Якщо він — у нього ключ. Почне відмикати. Але він завжди попереджає. Мабуть, принесли телеграму...

Більше не дзвонило. У квартирі було до нереальності тихо, жодного звуку. Я боявся поворухнутися. Ледь рипнули двері.

— Протяги,— голосно сказала Олена.— Треба зачинити кватирку. Але хай, зараз ми будемо палити, правда?

У барі лежала коробка сигарет і запальничка. Я жадібно вдихнув тютюновий дим, звільна пройшовся по кімнаті: тверезів, виборсувався з рожевого туману. Повернув вимикача — під стелею спалахнула люстра. Сутінки заколисують, яскраве світло збурює до дії. Тут уперше я кинув

оком на причілкову стіну кімнати. Вона була розмальована під море: сині віяльця хвиль угорі дрібнішали, а ближче до підлоги були буйні й тугі. До кімнати пливла солона морська широчінь, десь там, на обрії, білів стилізований трикутник яхти.

— Я теж люблю море,— я примусив свій голос звучати схвильовано. Понишпоривши в пам’яті, став переказувати думки Великого Механіка.— Море — це життя. Я переконаний, що море — живий організм, навіть сучасна фізика не заперечує такої ймовірності, а отже, море мусить мати якусь подобу мозку, уявляєш цей велетенський центр десь у глибинах?..

— Годі, Андрію! Мені насняться жахи,— вона говорила майже крізь сльози.— Я знаю море інакшим. Хочеш, я покажу море?

Узяла з секретера дерев’яну різьблену скриньку, сіла на килим біля моїх ніг. Відімкнувши скриньку, дістала стереоскоп і діапозитиви. Екран стереоскопа засвітився: заходило сонце, море лежало утихомирене й лагідне, а вдалині рожевіли вітрила спортивної яхти.

— Це вона. Ми пливли у відкритому морі. Капітана звали Ян, правда, гарно? Він справді був колись капітаном, на великому кораблі, тільки давно, йому вже за сімдесят. Він палив люльку, як усі капітани. З місяць тому він написав мені: "Оленятко, яхту забрали ремонтувати, і в мене таке відчуття, що я вже помер..." Крім нього, були ще старий рибалка і дівчина, його онука. Ян побачив мене, самотню, на березі, коли ми з Прагнімаком відпочивали в санаторії, побачив і сказав: "Попливемо з нами, ось наша яхта". І я побачила яхту під напнутими вітрилами.— Олена змінила діапозитив, тепер на екрані була палуба вітрильника, жінка з щіткою та відром на палубі (обличчя її неможливо було роздивитися), а віддалік стояв геть сивий, але ще стрункий чоловік.— Це я на вахті, а то — Ян. Одного вечора, коли ми лишилися на палубі самі, він сказав: "Оленко, якби мені було років сорок, я зробив би тебе щасливою".— "Добре тобі казати це в сімдесят,— відповіла я.— Це ні до чого не зобов’язує".— "Мабуть, що так,— невесело погодився Ян.— Тому я й кажу, що мені за сімдесят".

Вона знову поміняла діапозитив, але я вже не дивився на екран. Бачив лише білизну високих Олениних грудей у прорізі светра, золотистий пушок на шиї і ледве перемагав несподіване бажання вп’ястися губами в смагляве тіло. Мені аж вилиці зсудомило. Вхопився спітнілими руками за бильця крісла і одвів очі. Олена зиркнула на мене знизу вгору і стривожилась: "Андрійку..." — "Я..." — задихнувся я і відчув, що падаю в солодку каламуть: руки мої підняли Оленине тіло, що пручалося, і кинули на килим...

По тому прийшла дивна, як на цю мить, тверезість. "Які в неї повні, високі груди,— подумалось мені,— і вся вона — наче риба в долоні, щойно з ятера..." Я шукав її зволожені, туманіючі очі, а бачив холодну посмішку Прагнімака, коли той брав з моїх рук книгу, а я підводився з-за столу, мов той школяр. Мстивий тріумф був для мене солодший од любові, я дивився на Прагнімакове обличчя і возвеличувався над ним, заступником директора, бо тримав у своїх обіймах його дружину. Тепер я розумію, що сьогоднішній вечір був необхідний в ім’я завтрашнього ранку, коли я стрічатиму на аеродромі Прагнімака.

— Я не люблю запізнілого каяття і не шкодую, що так сталося.— Олена відсунулась од мене.— Мабуть, так треба. Але в мене таке відчуття, ніби я зґвалтована. Ти не вмієш любити, ти лише береш. Жінка це одразу відчуває. У тебе забагато пристрасті, мені аж страшно біля тебе. І навіщо ти стежиш за виразом мого обличчя? В цім є щось неприємне. Наче я тваринка, яку досліджують. Ще й покусав мені губи, а завтра з’явиться Прагнімак, а позавтра... позавтра я мушу бути гарною.— Вона знову пригорнулася до мене і витерла долонею моє чоло.— Ти такий живий...

Нічого солодшого для мене не могла сказати Олена. Мене полонила лінива, зверхня поблажливість переможця.

— Твій Прагнімак живіший од усіх нас в конторі.

— Його пристрасть — його робота. Він мені каже: у нас з тобою, Оленко, уже конячий вік, треба з усієї сили тягти плуга, бо через якийсь десяток літ доведеться озиратись і міряти подумки: а скільки ти зорав за життя? А я боюся осені, я ще хочу жити, а не лише плуга тягти, у мене ще літо — скороминуще, бабине, але літо! Втім, для нього і замолоду все це... ну, ось як ми... було сороміцьке. Такий уже він. Дуже сільський, чи що. Думаєш, він на мені одружився? Я його на собі одружила. Він досі червоніє і одвертається, коли я роздягаюсь...

— Брак волі до життя,— бовкнув я десь почуту фразу.

— Смішний ти, Андрійку, ну що ти знаєш про його волю до життя? Мій Прагнімак молодесеньким закінчив танкове училище і одразу на фронт, командир танка — нам важко це уявити. Під Кіровоградом танк загорівся. Ілля встиг вискочити, але черга з автомата, прострелене плече і — полон. Він двічі тікав з табору. Уперше — після тифу, голова гола, язик у роті не повертається, очі з орбіт вилазять... За п’ять кілометрів від фронту спіймали, знову у табір, попобили, і — карцер. Через місяць він знову втік, напали з хлопцями на конвоїрів, вийшли до своїх — рядовим воював, у піхоті. Ще й японської прихопив. Ти подумай — зеленком таке пережити! Тепер у двадцять літ матері ще манкою своїх годують, а він з війни у двадцять повернувся — ні хати, село їхнє німці спалили, ні професії, самі рани. Його взяли на роботу в бухгалтерію, він підручник роздобув і за кілька ночей вивчив, потім ще й колег своїх консультував. Згодом вступив на денне відділення інституту — знати хотів, а не лише щоб диплом. А їсти треба щось було — скільки він вагонів розвантажив! А ти кажеш — воля до життя... Теоретики ми з тобою, Андрійку, що ми бачили, що ми знаємо!

Вона ще лежала в моїх обіймах, але вже виковзувала з-під моєї влади, хоч я й стискав судомно руку. Мати жінку — це щось більше, аніж перебувати з нею якусь частину в одній постелі. Я припустився помилки — зневажив Прагнімака, і в Олені прокинулося почуття, приспане буднями родинного життя.

— Поїдьмо, Оленко, завтра до лісу.— Я був лагідний, наче кішка, я линяв (котрий раз за сьогодні?), я плів павутину довкола мухи, що стрепенулася.— Місто мене уже доконало, мене вже нема. Хочу дихнути осінню, хочу бачити тебе в сонці, між золотих сосон...

Лірик! Ніби я все життя те й робив, що читав вірші. Якось я здибався з Петром Харланом у бібліотеці. На його столику лежало десятків зо два збірочок. "Навіщо тобі це?" — здивувався я. "Озброююся знанням сучасної поезії, згодиться",— засміявся Харлан.

— Тільки бачити? — Я не знав, чого більше в голосі Олени: гри, іронії чи смутку.

— Я по-справжньому люблю тебе. Чи, думаєш, я не знайшов би, з ким спати? — грубо сказав я і одвернувся від Олени, намацуючи на столику сигарети.

— Але хіба знайшов би таку гарну? — Олена поклала голову мені на плече.— Правда ж, я все ще гарна? Ну, скажи, скажи...

— Гарна...— відповів я, подумавши, що було б добре, аби в цю мить очі мої зволожилися від розчулення. Проте Олена пильно дивилась на мене, і я не міг послинити вії...

Пробила одинадцята, мені час було додому. "Поки метро працює",— виправдувався я перед Оленою, поспіхом збираючись, хоч міг би доїхати й на таксі, й перебути до ранку в цій затишній вітальні. Проте щось невідступно тягло мене на Нивки, в Харланову квартиру. Олена метнулась на кухню — забажала пригостити мене цейлонським чаєм. Я зазирнув до Прагнімакової кімнати. Мені давно кортіло це зробити, але не хотів насторожувати господиню. Щоб завтра почуватися біля заступника директора незалежно, я мусив знати про нього якомога більше. Відбувши робочі години, ми ховаємося в мушлі квартир, які з часом набирають форм, властивих лише нам. Помешкання людини

багато може сказати тому, хто вміє слухати, про її характер. До Харланової смерті я мріяв мати квартиру на тихій зеленій вулиці, обов’язково з просторим балконом. Подумки я вже купляв у комісійному меблевому магазині крісло-гойдалку, а на підлогу кімнати мріяв постелити великий пухнастий килим, мати обіцяла подарувати на новосілля. Прийшовши з роботи, я виплутувався з одягу, змивав під душем порох робочого дня, людських розмов, поглядів і дотиків, подих денних турбот і, вбравшись у розкішний халат, сідав у крісло-гойдалку перед кольоровим телевізором з дистанційним управлінням...

Прагнімакова кімната була вузька, довга. В ній не вистачало головного, як на мене: комфорту і затишку. Письмовий стіл (з найдешевших), на краю столу — купка газет, під склом — календар, колонка телефонних номерів контори та управління і фотографія сина. Біля столу — скромна книжкова шафа, теж вітчизняного виробництва, з томами енциклопедії та довідниками. Біля стіни поблискувало бильцями залізне ліжко, знайоме мені з дитинства, тепер, точнісінько таке ж, іржавіло у материнім саду, під яблунею. Посеред кімнати стовпіла креслярська дошка з аркушем ватману. Над письмовим столом висів портрет старого з чіпкими суворими очима — у багато разів збільшена фотографія.

— Це його дід,— тихо проказала за моєю спиною Олена.— Ілля свого діда майже не пам’ятає, але любить. Хоч я не розумію, як можна любити мертвих?

— Ти несправедлива,— прохопилося в мене.

— У Іллі справді є багато від діда. Дід теж знав у житті самі обов’язки. А вдома мав лише оце залізне ліжко, що перейшло у спадщину до Прагнімакової матері, коли він загинув. Хоч міг мати все, що душа бажає, навіть на ті часи. Дід доводиться Прагнімакові двоюрідним — навіть не зібрався з часом, щоб одружитися: революція, громадянська, перші п’ятирічки, колективізація... Якось у гніві я сказала Прагнімакові, що його дід жив не в реальному світі, а вигадував і життя, і людей.

Прагнімак образився: мій дід, сказав, не загравав з реальністю, він конструював реальність, як я тепер конструюю машини. Розумієш, життя любить гнучких, а Прагнімак, як і його дід, внутрішньо не здатен на компроміси. Я з нього часто кепкую, як з дитини, але й захоплююсь ним. В інституті, де Ілля раніше працював, висунули його на заступника директора. Місяць попрацював і повернувся у відділ — характер не той. Треба стіни побілити — жодна організація не береться, а "лівакам" він не хоче державну копійку переплачувати. Протікав якось дах в інституті. Директор йому каже: "Домовтеся з хлопцями, хай машину смоли на горище накачають — і текти не буде".— "А як же я розрахуюсь?" — "Людину на два тижні на роботу оформите — ось і розрахуєтесь".— "Ні, так не можу, це обман". Директору врешті обридло, і він сам з "ліваками" домовився. Тоді Ілля йде до директора: "Ви вчинили нечесно, так не можна, це порушення закону..." І заяву на стіл. Не думай, що він таке уже телятко, він честолюбний і хотів би бути на видноті, бо вважає, що чим вище людина стоїть, тим більше в неї можливостей робити добре діло, але й граминою чеснот своїх він не поступиться, щоб піднятися вгору. А ти поступився б, Андрійку?

— А може, я не маю чим поступатися? — посміхнувся я і прикрив очі кучериком її волосся.

Люди звичайно маскуються брехнею, Петро Харлан маскувався правдою.

Я спускався по сходах, задоволений нинішнім вечором. Тепер я знав досить, щоб завтра не почуватися сліпим. Головне, я знав, що Вікторія, дочка Георгія Васильовича, товаришує з Оленою. Через три дні, в суботу, — день народження Олени. Зберуться близькі знайомі, прийде Вікторія. Олена мене запросила. Отже, три дні. Що буде потім, я не замислювався. Потім буде життя. Головне, як казав Харлан, сісти в сідло. Несподіваним, ефектним ривком. Приступом.

Я аж скрипнув зубами.

Така холодна тверезість була незвична, муляла, і я став думати про завтрашню поїздку з Оленою до лісу. Ми сядемо в таксі і покотимо в Пушу-Водицю, ходитимемо сосновим лісом по глиці, що м’яко вгинається під ногами, на сонячній галявині або — краще — в гущавині, де медовий дух живиці і де нас ніхто не побачить. Але до цього — зустріти Прагнімака на аеродромі, то мій перший екзамен на зрілість. У мене з’явилося дуже реальне відчуття себе завтрашнього: ось я виходжу з директорової машини, іду до аеровокзалу, постаю перед Прагнімаком у своїй новій ролі, стриманий, серйозний і ввічливий, але без запобігливості. Я почувався актором, шо готується до прем’єри.

...Я вперше опинився так пізно на Нивках — годинник показував пів на першу. Після залитого вогнями, людного Хрещатика тут було пустельно й темно. Я побрів навпростець через двори за поодинокими людськими постатями, сподіваючись вийти на Новогостомельське шосе, а там би вже відшукав мій будинок за номерами. Але скоро постаті перехожих розтанули в жовто-сірій млі, югнули в під’їзди, навколо височіли муровані тіні будинків, однаковісінькі, наче сірникові коробки чи столи в нашій конторі. Я злякався, що проблукаю у цегляному лісі до ранку, а мені давно час спати... Я біг уздовж шереги будинків, уздовж фронту, яким місто наступало на поле. З поля дражливо віяло вогкою землею, тлінню і чимось гострим, від чого я мимохіть шкірився, а по спині повзли лоскітливі мурахи, ніби одягав на голе тіло кожуха. Поле кликало, всмоктувало в себе, я й не отямився, як залишив передмістя і югнув у темряву, що все густішала; уже з поля я інстинктивно озирнувся назад і крізь туман розгледів угорі оранжевий прямокутник вікна. Як передбачливо я не погасив світла!

Я притьма вибіг на п’ятий поверх, вислизнув з одежі, постелив, вимкнув світло і упав на тахту. Ще майнула думка: завтра рано вставати, треба завести будильник...

...Вовк стрибнув з тахти, його довге, пружинисте тіло пропливло над журнальним столиком з угорського гарнітура й опустилося на килим. Тоді стрибнув ще раз, ударився грудьми об двері — вони не піддалися.

Вовк вишкірив зуби — в пащі його блідо світилося, а круглі очі горіли холодним білим полум’ям. Ще раз штовхнув тілом двері, але намарно. Вовк зіп’явся на двері передніми лапами, спина його вигнулася, а лапи люто басаманили дерево. Відтак, зневірившись, стрибнув убік — кігті лунко цокнули об паркет — і помчав по кімнаті, попід стінами, перестрибуючи через стільці, стіл, крісло, тумбу з телевізором, усе прудкіше, ніби заповзявся наздогнати самого себе...

Глава третя

Шишига розплющив очі, коли за вікном ледь сіріло. Але треба було вставати: Прагнімак прилітає рано. Для матері ідеал людини шанованої — коли по неї щоранку приїздить персональна машина, і шофер, терпляче очікуючи, здмухує з дзеркальних крил пилинки. Що ж, настане час, коли він визирне з вікна й побачить внизу, біля під’їзду, лімузин. Настане час, коли він щоранку значимо погойдуватиметься на подушках "Волги" у гордій самотині, поки інші штурмуватимуть набиті тілами тролейбуси та автобуси.

Він підвівся, одчинив вікно — з поля повіяло терпкою, прохолодною вільгістю, над вуликами колективних дач плив білий туман, небо рожевіло. Шишига пройшовся по кімнаті, розмахуючи руками і глибоко дихаючи. У Голосієві йому бракувало упертості щоранку робити зарядку: лінувався. Прокидався, коли тільки й лишалося часу випити склянку молока та стрімголов бігти на тролейбусну зупинку. Відколи у конторі порядкує Прагнімак, на роботу доводиться з’являтися хвилина в хвилину. Зате Петро знаходив час і снагу на щоранкову зарядку. "Коли мужчина бабухатий, він уже сягнув своєї стелі, тоді, куме, опускайся на дно",— казав Харлан. Нинішній вік полюбляє струнких і дужих. Кожна епоха створює власний людський стереотип. Символ нашого часу — мужчина спортивного типу, який молодо виглядає. Харлан мріяв грати в теніс. То гра вишукана, не кожному доступна, і на тенісних кортах він сподівався зазнайомитися з потрібними людьми. Цієї осені Петрові уже напевне обіцяли — в армії він служив з тренером тенісистів. У Петровім записнику мусить бути його телефон — треба подзвонити. Що ж, логічно: коли

хочеш сягнути більшого, аніж твій сусіда, треба насамперед мати великий запас сил і бадьорості.

Шишига зазирнув під стіл, шукаючи Петрові гантелі. Мабуть, тітки винесли на кухню. І тут у його ще соннуваті очі упали глибокі драні ритви на дверях. Буцім двері справді люто подряпав кігтями вовк… Мозок відмовлявся збагнути і побачене, і чорний нічний сон. Шишига відвернувся од дверей і, мов сновида, почав одягатися. Уже був у сорочці, коли згадав, що досі не умився. Усе ще обминаючи очима ритви на голубуватій площині дверей, пройшов до ванної, попльохався, витерся Петровим рушником — своїх речей не було часу розібрати. У кімнаті взявся складати постіль і раптом (густо-червоне сонце вигулькнуло з-за пруга, зависло над полем, і вся стіна навпроти вікна забарвилася в червоне — і простирадло, й подушка, і ковдра) упав обличчям у подушку: жмакав, кусав, рвав зубами полотно, скільки було сили, поки не знемігся; глухе ридання чи виття проривалося часом з грудей.

Господи, чому саме він, Шишига? Чому не Великий Механік, не той, другий, третій? Чому в нього, а не в кого іншого, вселилася чорна Харланова сила? Чому саме в нього, який усе дотеперішнє життя намагався навіть не стояти, а лежати осторонь людського мурашника? Адже досі він лінькувато дрімав під вербою край людного шляху і навіть не чекав, поки упаде з верби в рот груша.

…Це було невдовзі після інституту, коли він відробляв на цегельні, у районному містечку між Києвом і Мрином, обов’язкові три роки. Вихідного дня виходив на трасу, лягав під вербою, діставав набір пилок для нігтів і наводив на свої інтелігентні, з довгими пальцями руки глянець (він завжди любив це заняття). Неподалік була автобусна зупинка, автобуси безперервно снували між Києвом та Мрином. У столиці на нього чекали столичні розваги, у Мрині — материн борщ, і голубці, і холодець, але він лежав під вербою і чистив нігті до самісінького вечора, і то були найприємніші хвилини його життя: спостерігати людську метушню, потайки жадати її і не рухатися…

Справді, чому не Великий Механік, який жив так, ніби розраховував принаймні на дві тисячі років, а не на куці людські сім десятків, Великий Механік, який, мабуть, і видавався собі архангелом, що його творець світу прислав навести лад на землі? Коли контора проектувала автоматичний цех для однієї з фабрик, він зчинив бучу на все місто, доводячи, що для того ж приміщення можна легко сконструювати автоматичну лінію, вдвічі продуктивнішу. Крізь щілину в передніх зубах він обпирскав слиною усі керівні столи від контори до міністерства ("Тобі рано чи пізно прищикнуть носа оббитими шкірою дверима!" — сміявся тоді Шишига), і таки добився свого, проект переглянули, цех побудували, але Великий Механік на той час уже захопився іншим і навіть не оформив авторського свідоцтва. Нещодавно Шишига й Великий Механік працювали в тому цеху, "прив’язували" до лінії нову пакувальну машину, створену у відділі. Цех справді нагадував декорації з якогось фантастичного фільму: безлюддя, машини самі беруть, ріжуть, складають, зварюють, фарбують, сушать; червоні, сині, зелені вогні сигналів, замислене гудіння в скриньках з автоматами, а власне — нічого особливого, звичайне сучасне виробництво. Проте Великий Механік гасав по цехові, мов божевільний, захоплюючись людським розумом, і саме там, у цеху, я сказав Великому Механікові, ніби передчував Петрове падіння: "До твоєї божої іскри, Юрко, та Харланову практичність — такий би корабель на велику орбіту вилетів!" — "Є механізми, які не стикуються",— вирлато блимнув на мене Великий Механік.

А живий Шишига й мертвий Харлан, виявляється, стикуються?

"Не думай, що ти — такий уже чистий аркуш паперу! — кричав на нього Петро Харлан, коли вони за якусь дрібницю побуцалися.— Ти — біла сторінка, яку списано поки що невидимим хімічним чорнилом. Настане час — і воно проявиться! Краще згадай, як тебе обирали старостою класу!"

Андрій же сам і розповів Харланові, про цей випадок. Було це у класі сьомому чи восьмому. Учні висунули дві кандидатури — Шишигу та його сусіда по парті. Спершу голосували за сусіда — підняли руки майже

половина класу. Шишига й тоді не "висовувався" із загалу, зайвий клопіт йому був ні до чого. Та коли поставили на голосування його кандидатуру, Андрій на хвилину втратив здоровий глузд; пам’ятав лише, як вогнем палило обличчя, і шум у вухах. Протверезив його здивований погляд учителя, що рахував голоси: "Ти, Шишига, теж за себе голосуєш?" Він глянув на свою руку — здаля, ніби на чужу: вона була піднята...

Коли Шишига нарешті підвів голову і сів на ліжку, очі його були сухі.

— Ну, тепер начувайтеся...— сказав він по хвилі, думаючи вголос. Пучки його пальців набрякли.— Тепер я вже не клерк, що меланхолійно філософствує, зручно пригрівшись у крісельці. Я навіть не Петро Харлан з його примітивним інтелектом...

Він не знав, до кого промовляє, мав на думці чи не увесь світ. І від тих слів та думок Шишижина душа дивно вистунювалася, ніби пила, затиснена у верстаті для точіння. Уже дратувався, що сонце зводиться над обрієм так повільно: швидше б день. Йому кортіло діяти, діяти.

Од лінькуватого ранкового розслаблення не лишилося й сліду. Думки й руки були напрочуд точні. Треба затулити ритви, подумав, і прикнопив до дверей "Футбол — хокей", покреслений червоним олівцем: спортивні газети й журнали Харлан мало не конспектував. Одягнувся й сів до столу. Немає сенсу продавати Петрові меблі, бо потім доведеться швендяти по меблевих магазинах, підшуковуючи щось путнє. Харлан дістав угорський гарнітур не так давно, через знайомих у меблевій фірмі. Хай все буде, як і за нього. А гроші Петровим тіткам треба віддати з власної кишені. Точніше, з материної. Не гаючись, написати матері та вітчиму. Він довго пригадував лагідні слова, але жодного не спадало на думку, ніби й не існувало їх у людській мові.

Вирішив обмежитися інформацією, підсолодивши її легким гумором. "Шановні батьки мої — мамо та Семене Михайловичу (так він змалку кликав вітчима)! Якось ви писали, що потроху збираєте гроші, аби

ощасливити свого єдиного сина однокімнатною квартирою в кооперативному будинку. Поспішаю повідомити, що потреба в кооперативі для мене відпала. Відучора ваш любий нащадок має відповідальну посаду у своїй конторі і окрему однокімнатну квартиру в Києві, шістнадцять квадратних метрів, плюс кухня, п’ятий поверх. Є щаслива нагода купити чудовий угорський гарнітур для однокімнатної квартири. Потрібні гроші. Порятуйте свого лисого Андрійка. Треба йому чимало, але на перший випадок — хоч би карбованців п’ятсот. Подробиці — листом чи по приїзді. Бажаю вам здоров’я. Ваш Андрій Шишига".

Слинячи липкі краї конверта, уявляв матір, що плакатиме з радощів, прочитавши про його успіх, вона здавна ним снила, розчаровуючись у синові з роками, але все ще забобонно вірячи в щасливий випадок. Матері знають про своїх дітей більше, аніж вони самі про себе. "Якщо ти провалишся на екзамені чи не пройдеш по конкурсу, я не перенесу такого сорому, я не житиму",— казала вона, коли син вступав до інституту. Наплакавшись, вона побіжить по сусідах й хвалитиметься, що Андрійко отримав у Києві квартиру, майже у центрі города, додасть уже од себе, і Андрійка підвищили по службі, тепер у нього дуже відповідальна посада, і то була відповідальна, а це відповідальніша, тепер у нього будуть закордонні відрядження, скоро має їхати до Англії, а в тій Англії такі вогкі осені й зими, самі дощі й тумани, а в Андрійка слабке горло, ще змалечку гланди збиралися вирізати та й не вирізали... Вона марнославно фантазуватиме, все більше вірячи у власні фантазії.

Шишига підійшов до вікна й задивився в поле, що темніло за барвистим острівцем колективних дач. За полем — ліс, потім глухі поліські лісі, і мринська околиця, і Пакуль, де в Рогу, під лісом, Харланове дворище. Найчастіше згадував не хатину, яку тітки по війні купили у Шишиг і в якій він виріс, а те дворище в Розі...

Білий туман піднявся над полем, і поле уже не видавалося таким чужим.

Ніхто не уповноважував мене зустрічати Прагнімака. Директор сказав послати на аеродром машину — і тільки. Але я знав, що мушу привчити Іллю Денисовича до думки про моє раптове висунення раніше, ніж він з’явиться в конторі, тобто поставити його перед фактом. Спогад про вчорашній вечір додав мені нахабнуватої певності. Я накупив газет, затулився ними, наче віялом, але не читав, а пильно стежив за аеродромним полем. Літак уже приземлився і підрулював до стоянки. Прагнімака я вирізнив з людського гурту одразу, ще він ішов по трапу. Плащ на руці, худенький портфелик у правиці, стрімка, як на його не молоді вже літа, хода. Заступник директора так і не набув солідності, навряд чи вже набуде, подумав я з деякою зверхністю, несподівано з’являючись перед очі і тягнучись до його портфеля. Гострий, здивований погляд зупинив мене.

— Дякую.— Прагнімак перебрав портфеля в іншу руку.— Я поки що не інвалід... Щось сталося?

— Усе в нормі,— поспішив я.— Мені доручено вас зустріти.

— Досі я й сам знаходив дорогу.— Прагнімак стенув плечима.— Гаразд, як там у нас із квартальним планом, не чули?

Харлан хвалився, що вміє передбачити успіх чи неуспіх людини на адміністративних щаблях з її манери триматися, розмовляти. Прагнімакові він не пророкував особливого успіху: занадто вугластий, не лягає в кладку, а стесувати свої вугли не дозволить.

Тепер я сумнівався в пророцтвах Харлана. Я почувався у ці перші хвилини біля заступника директора хлопчаком, який нашкодив і думає лише про те, помітять його гріхи чи ні. Не треба було тягтися до Прагнімакового портфеля. І якщо вже приїздити на аеродром, то не в святковім костюмі. Прагнімак не полюбляє парадності. Та й не в деталях справа. Цей гострий, проникливий, а головне — чесний погляд...

На майдані я не кинувся відчиняти дверці машини, як зробив би це для Георгія Васильовича, а зачекав, поки Прагнімак одчинить сам і опуститься на заднє сидіння. Тоді й собі примостився поруч. Біля шофера заступник директора не сідав ніколи, не любив виставлятися, а я не хотів, щоб він дивився мені в потилицю. Я боявся його очей. Але нинішній ранок наодинці із Прагнімаком — мій перший іспит. Якщо не витримаю його — на цім усе для мене й скінчиться. Іншої такої нагоди може не бути, напевно не буде. Переважити свій острах і пробудити в заступникові директора цікавість до себе. Я знову і знову відтворював у пам’яті учорашній вечір, щоб підбадьоритися. Побільше слів, майнула рятівна думка. Слова — це туман, димова завіса, надійний матеріал для маски.

— Із планом поки що в нормі, перспективи добрі. Але, як на мою думку, ми все ще марнуємо чимало робочого часу. Ми кепкуємо з американського гасла: час — це гроші. Думаю, нам не завадило б перефразувати його і взяти на озброєння: час — це план. Учора я спостерігав за нашою кімнатою з годинником у руці. Трохи не чверть дорогоцінного робочого часу витрачаємо на балачки! Дві години щодня ми працюємо лише язиками. Це суспільне лихо! Ще не те діється після футбольного матчу, а взимку — після хокейних баталій або після чергової серії багатосерійного телевізійного фільму. Хто мусить з цим боротися, як не ми!..

Звичайно, я ніколи нічого не підраховував, досі наші загальні успіхи цікавили мене хіба що з погляду преміальних — дадуть чи не дадуть у кінці кварталу. Але я так і сипав цифрами, першими, які спадали мені на думку, це була чудова хвилина натхнення, коли не ми собою керуємо, а керують нами янголи чи диявол. їй-право, Петро Харлан був би мною цієї хвилини задоволений! А може, й позаздрив би моїй спритності. Прагнімак спершу слухав неуважно, одвернувшись до вікна, але невдовзі його очі зупинилися на мені, в них світилося зацікавлення, і тепер я не боявся тих очей! Я грав правдиво, як талановитий актор, і моя власна гра рятувала мене від гіпнотичного впливу зали.

— Ми не повинні опускати руки, ми мусимо протиставити свою волю інерції загалу, ми...

Як надихало мене, підносило, об’єднуючи з Прагнімаком, з Георгієм Васильовичем, з лідерами колективу, оце багатозначне — ми! Не ми — колектив, маса, а ми — помічник директора, заступник директора, директор контори, і вище, вище! Мені паморочилось у голові.

— Обурюватися ми усі вміємо,— дихнув на мене холодом Прагнімак.— Але сьогодні потрібні не критиканство і емоції, а ділові пропозиції. Обурюватися є кому, а ось засукати рукави і взяти віник та мокру ганчірку в руки, як бачив я в одному фільмі...

— Я тепер багато над цим думаю. По обіді, з вашого дозволу, доповім детально. Не було часу накидати, сконденсувати думки. Похорон вибив із колії. Та ви ж, мабуть, ще й не знаєте про наше лихо? — Я вдав, що тільки-но згадав про Харланову смерть.— Петра Харлана немає в живих. На роботі, можна сказати, згорів. Біг по сходах, підковзнувся і — скронею... Лікарі із "швидкої" констатували миттєву смерть. Учора поховали,— я з ревнивою цікавістю скосив очі на заступника директора, але він одвернувся до вікна.

— Жаль хлопця,— по довгій мовчанці озвався Прагнімак, голос глухий, у нім бринів щирий біль.— Безмір енергії. Доброго плуга міг би тягти на користь людям, якби чесно впрягся...— Знову замовк, дістав сигарету, припалив.

— На його місце Георгій Васильович призначив мене,— мовив я з викликом і застиг, ніби після першого пострілу на дуелі.

Але після цих моїх слів заступник директора ніяк не виявив себе, і ми промовчали до самого Києва.

Прагнімак сказав, що заїде додому. "За Оленою скучив..." — подумки глумився Андрій, виходячи з машини біля контори. Кивнув заступникові директора і шанобливо причинив дверцята. Машина рвонула. Прагнімак завжди поспішав, це Георгій Васильович кохався у повільній їзді. Шишига помітив у вікнах насмішкуваті обличчя своїх колег.

Отже, вони уже спостерегли переміну. Не дивно: ще добу тому він був такий інертний, тихий, не вболівав за жодну футбольну команду, анекдоти любив слухати, а не розказувати, "кози" од пивниці до пивниці після платні теж не водив, а якщо й випивав чарку-другу, то сам або з Харланом.

Він не ходив з ними в їхні галасливі туристські походи, ніколи не рвався до трибун та в президії. Він непомітно промовчав на комсомольських зборах до двадцяти восьми літ, часом дозволяючи собі легку, "кулуарну" іронію, і з полегкістю вибув з комсомолу, бо тепер ніщо навіть формально не зв’язувало його з гуртом. Вони сперечалися, навіть сварилися між собою через машини, конструкції вузлів, технічні вирішення, вони мали себе за творців нової техніки, нового, технологічного віку, хоч насправді нагадували Шишизі дітей, які граються з дитячим конструктором, а він любив (лише в робочий час!) єдине: чистий аркуш ватману, який можна бездумно розмальовувати. Він був лише виконавець, копіїст, бо зображував відсвіти чужого вогню, чужої думки, але робив це ретельно і вміло, його за це шанували, щоквартально давали премії і згадували в наказах директора. Він давав план, він був позитивний, а Великий Механік та інші легко спалахували, але й легко гасли, місяцями працювали над новими машинами, щоб здивувати світ, а план не виконувався, бо вони знаходили нові варіанти і все починали спочатку. А він нікого не хотів дивувати, хотів лише жити, одержуючи щомісяця свої сто тридцять карбованців і щоквартально премії, знімаючи удома, разом з одягом, конторські клопоти, і всі світові проблеми, і усіх їх — цих розумників, цих уболівальників, поборників технічного і всякого іншого прогресу, що зараз припали ненависними йому співчутливо-іронічними мармизами до конторських вікон.

Шишига уперше думав про своїх колег так неприязно і відчужено. Досі він, хоч і сторонився гурту, відверто не протиставляв себе людям. Він плив за течією, розкинувши руки. А тепер шалено гріб, рвався вперед, щоб випередити учорашніх колег, піднятись над ними. І він мусить негайно одягти машкару, інакше їхнє ображене самолюбство збунтується. Але грати не колишнього Шишигу, а Петра Харлана. Вони до Петра Харлана звикли і багато що вибачали йому. Бути не собою, а бути ним...

Ніяк не виявляючи своїх думок, я безтурботно зайшов до приймальні. Секретарка розмовляла по телефону і вдала, що не помітила мене. Я зачекав, поки вона насититься теревенями, тоді чемно привітався і поцілував її худу, з довгими перламутровими нігтями руку.

— Ця зачіска вам так личить...

Секретарка недовірливо усміхнулася.

Я зайшов до порожнього директорового кабінету, причинив за собою двері і кілька хвилин стояв, заплющивши очі та глибоко дихаючи.

Я з’явився перед очі колег з обличчям, що випромінювало безтурботну радість, і вже ручкався зі своїм колишнім начальником (власне, я ще й зараз формально підлягав йому, наказу про переведення мене в помічники директора досі не існувало, як не існувало в штатному розкладі й такої посади — її придумав чи не сам Харлан), коли наглий здогад, як і на аеродромі, коли я потягся за Прагнімаковим портфелем, стрепенув мене. Ще один прорахунок: учора я поховав близького товариша, а сьогодні сяю, ніби нова копійка.

Наступної миті на моє лице лягла тінь жалоби, я ще усміхався, проте елегійніше, інтимніше. Присів до свого столу, сховав обличчя в долоні і зітхнув:

— Боже, як я стомився за ці дні!

Усі мовчали, мені здалося — співчутливо. Я рвучко підхопився і зиркнув на годинника.

— Але треба. Скоро Георгій Васильович приїдуть.

Харланів досвід підказував мені, що розмовляти про начальство треба лише так: напівжартома. Ковзнув по обличчях і спостеріг Льольчині очі, що пильно дивилися на мене. Так пильно вона ще ніколи на мене не дивилася. Уже третій місяць вона взагалі нікого не бачила, окрім свого Юрка, Великого Механіка, що сидів за столом навпроти неї. Я спробував посміхнутися, але посмішки не вийшло, обличчя пересмикнулося жалісливо і безпорадно. "Звідки вона все знає?" — тоскно подумав я. Але скоро здоровий глузд вернувся до мене: звичайно, вона нічого не знає, жіноча інтуїція, і тільки. Льолька відчуває, що я змінився, що я інакший і зараз лицедію. Усе інше для неї — за сімома замками. Все ж треба бути обережнішим, жінки нутром відчувають нещирість.

Я зазирнув у шухляди столу, ніби щось шукаючи, а коли знову показав світові своє обличчя, воно було спокійне, самовпевнене і навіть зухвале.

— Що, Льолько, у траурі по своєму благодійникові? Ех, такої людини не стало! — Мені нетерпеливилося помститися за своє знічення.

У цій незначній для стороннього вуха фразі була велика крапля отрути. Я нагадував, як багато зробив Харлан для Льольки, аби не дуже копилила губу, і кидав в обличчя докір за її байдужість до Петрової долі. Вона любила, про це кричала кожна рисочка її наче висвіченого зсередини, розквітлого лиця, а кохання і смерть завжди непримиримо чужі. Льолька вдала, що мої слова її не стосуються, а може, й справді не збагнула їх.

Завідуючий відділом відмовлявся підписувати креслення, принесені бригадиром нашої групи,— він вимагав гумові прокладки для захисту від куряви у майбутній машині замінити на лабіринти.

— Я не підпишу з прокладками. Посидиш на впровадженні місяць — узнаєш! Там така пилюга, що в душу пролазить...

Мій сусід по столу, обіпершись ліктем на креслярську дошку, втішав колегу, у якого днями народилася дівчинка:

— У мене теж спочатку двоє дівчаток народилося, а син — потім. Так ти знаєш — дівчатка краще вийшли. А маленькими — то взагалі! Одягнеш її — платтячко гарненьке, бантики стримлять, як квіточки, веду її за ручку — і милуюся...

Я відчув себе зайвим у кімнаті, я був чужий людям.

Мені пригадалася минула ніч, пружна вовча хода, шалений гін по тісній кімнаті за самим собою, сліди вовчих кігтів на дверях, але, дивно, це вже не приголомшувало, як уранці, я вже стиха тішився, уявляючи, як кинулися б до вікон усі ці миршавенькі інтелігентики, побачивши Андрія Шишигу таким, яким він був опівночі і до третіх півнів... Проте на обличчі моє відчуження і мій німий тріумф ніяк не відбилися. Я зичливо й оптимістично усміхався до всіх, лише холодний полиск з’явився в примружених очах та пальці рук знайомо напружилися, ніби з них зараз мали вирости пазурі...

"Привиділось: наша контора — зібрання воскових фігур, я — скульптор і розпорядник,— занотував Харлан у своєму блокнотику.— Роблю з людьми, що захочу: міняю вирази облич, пози; хто мені не подобається — ламаю і відправляю на переплавку. Зловтішне відчуття покірного воску під пальцями..." Він був фантазер, цей Харлан, хоч і мав себе за реаліста. Реаліст — я, Андрій Шишига, кому Петро передав у спадок свою силу. Рано чи пізно, а я стану директором контори, це тільки

одна із сходинок, не кінець сходів, а початок, і ось — мій перший день, мій тріумф. Я спроквола проходжу між креслярських дощок, за якими — вони, хто сьогодні ігнорував мене, хто засудив мене сьогодні на самотність. Тепер вони залежать од мене, і покірних я помилую, а непокірних, хто мав себе за велике цабе,— тих під ніготь, і в спину, і вже їх нема в конторі, найперше — Юрка з Льолькою, щоб не мали себе за дуже розумних...

Уже в дверях мене наздогнав Великий Механік. Я не подивувався, я знав, що не ухилюся від розмови з ним. Ми вийшли в коридор.

— Ти книжки не забув? Сьогодні треба повернути. А знаєш, учора я відкопав у кабінеті нових надходжень цікавлющу роботу. Зовсім несподіваний погляд на антигени. Антиімунітет для сучасної науки — поки що темний ліс, і ми можемо сміливо допустити, що патологічний стан організму...— Юрко раптом обірвав себе і з щирою тривогою (Великий Механік ніколи не вмів прикидатися, він був як розгорнена книга — без новітніх підтекстів) мовив: — Що з тобою діється, Андрію?

— А що? — Я трохи зверхньо посміхнувся. Не треба було так посміхатися, це тільки посилювало їхні підозри.

— Ти дуже змінився. Ти не був такий.

— Звідки ти знаєш, який я був? Що, моя душа — твій вічний двигун, ти її конструював, збирав з напівпровідників та ламп, що ти знаєш? — раптом спалахнув я. Але по хвилі примирливо додав: — І нічогісінько не змінився, Юрко. Тобі та Льольці усе це здається. Ви живете в світі ілюзій. А реальність існує сама собою, поза вами.

— Поверни мені книгу.

— Ось бачиш, як просто влаштована людина: наступив тобі на мозоль, і твої емоції заграли войовничий марш.

Сьогодні я сам щодо Юрка був настроєний войовниче. Дуже вже певним себе він мені видався. А на мене дивиться, ніби на хворого, нема гірше, коли людину жаліють. Харлана це завжди лютило. Який всеосяжний розум розсудить, хто з нас хворий і хто здоровий?

— Втім, зараз між нами йдеться не про деталі. Твій ідеалізм, Юро, дуже вразливий. Ну, за що, власне, ти зараз б’єшся навколо свого вічного двигуна, свого автоматизованого цеху й інших цяцьок, що ними тішиться технічна цивілізація? За зайву годину для людини. Бо що таке безсмертя, як не відстрочена смерть? При цьому ти слово "людина" пишеш з великої літери! А ця твоя людина зараз уже не знає, куди подітися в ті кілька годин, які для неї вивільнили чавунні коліщатка. Уявляю, як вони тебе проклинатимуть, якщо ти й справді раптом подовжиш їм існування в цій земній веремії. Нате вам вічність, наїдайтесь од пуза, лупіть кісточками доміно по столах, свистіть на стадіонах, лигайте пиво біля пивниць, а придибавши додому, дивіться сорок сьому серію детективного фільму... І день у день, день у день — вічність. На сто першому році безсмертя вони поставлять золотий пам’ятник тому, хто винайде легкий, безболісний спосіб самогубства! І ти ображаєшся, коли я кажу, що реальність — десь поза вами. Ти живеш у рожевому, тобою самим вигаданому світі! Ти кажеш собі: я хочу безсмертя для людини, аби вона творила! Але ж творити можуть одиниці, сотні, хай тисячі, тільки не мільярди! І не тому, що ці мільйони-мільярди не бажають творити, а тому, що вони народилися бути лише на побігеньках у велетенському людському мурашникові, коліщатками суспільного механізму! Ти не тому Великий Механік, хоч я кажу це завжди з легкою іронією, що вивчився на нього в інституті. Ти народився ним, а інший народився просто механіком, і йому цілком вистачає його сімдесяти років, щоб народити дітей, дослужитися до пенсії, трохи поняньчити онуків і нарешті вивільнити житлоплощу. А ти йому пропонуєш вічність і ждеш подяки.

Я махнув рукою й пішов, але, дійшовши до кінця коридора, повернувся. На моєму обличчі гойдався безтурботний усміх.

Проте Юрко дивився так, ніби уперше вздрів мене.

— Що, давно не бачив?

Мені було незатишно, ніби в дитинстві, коли я на шкільній лінійці потайки штрикнув сусіда пером, але мене запримітили і поставили перед строєм.

— Хочу зрозуміти, коли ти граєш, а коли живеш.

— А може, я великий актор і гра для мене — це і є життя, ти про це не думав? Театр одного актора, моноп’єса тривалістю в людське життя. На хвилю я одвертаюся від глядачів, а коли вони знову бачать моє обличчя, на мені нова маска. Геній сценічного мистецтва Андрій Шишига! Бурхливі оплески, що переходять в овації. Жити по-справжньому — це весь час бути на арені цирку, що його звуть життям. Я довго сидів за кулісами — досить!

— Що ж, поакторствуй, полицедій, боюсь лише — оплесків тобі не дочекатися, Андрію. Театр не той... Тобі б у такий театр, де одне одного за горло хапають і сльози з очей душать, як казав мій батько, що захопив трохи старого світу. Полицедій, лише казочку про попа-актора не забувай. Пам’ятаєш, перебрався піп у шкуру звіра, пішов до вдови по гроші, а шкура і приросла до тіла...— У голосі Великого Механіка не було звичної відстороненості від земних справ, а була неприхована ворожість до мене теперішнього.

— Я що, на ноги тобі наступаю? — щиро здивувався я.— Ти знаєш принцип вертепного театру? Нижча сцена — для звичайних людей, а верхня — де боги лицедіють. Так ось, ми на різних сценах: я на земній, а ти десь там, у хмарах, витаєш.

— Усім нам на ноги наступаєш,— уперто вів своєї Юрко.

— Нам? — Я холодно розсміявся.— Кожен існує осібно.

— Кожна молекула осібна, це правда, але разом вони складають тіло. Так і суспільство людей. І коли в одну з клітин вселяється мікроб, усьому тілові доводиться думати про ліки. Страшний, Андрію, не сам мікроб, не думай про себе багато, мікроб ледь помітний під мікроскопом,— страшна хвороба, яку він може викликати завтра.

— Є мікроби, яким не страшні жодні ліки! — Я озлився і наступав.

— Ти забув про реактивність організму,— дуже серйозно мовив Юрко. — Живий, здоровий організм, відчувши небезпеку, мобілізує захисні сили, і це — найкращі ліки...

— Ну ось, тепер читаєш мені лекції... Даруй, Петрова смерть вибила мене з колії. Смерть, особливо такої молодої людини, ганебна для природи. Всесвіт недосконалий, і я багато про це думаю зараз, як і ти.— Я підлещувався до Великого Механіка, не усвідомлюючи добре, навіщо це мені.

Великий Механік ніякої посади в конторі не займає, звичайний конструктор першої категорії, навіть не ведучий, самостійної роботи йому майже не доручають. Бо має безліч ідей і не має спину, дні і ночі шукає нові варіанти, але не може вибрати остаточного, його машини не життєві, бо розраховані на вищу, не сьогоднішню, технологію і на вищу кваліфікацію людей, які ті машини обслуговуватимуть. Великий Механік потрібен конторі як каталізатор, пришвидшувач розумової реакції, і тільки. Він і зовні вилюднів, лише відколи зазнайомився з Льолькою. Льолька його одягла охайно і повела до зубного лікаря, тепер він хоч слиною не бризкає на співрозмовників, ходить у свіжій сорочці і має ґудзики на піджаці. Директор ніколи не запитуватиме думки Великого Механіка про Андрія Шишигу, і все ж я запобігав у нього ласки!

— Але опустимося, друже, на землю! Георгій Васильович попросив мене заступити Харлана, він дуже прихильний до мене, я сьогодні ж попрошу його, щоб тебе перевели у ведучі або й у керівники бригади, ти давно на це заслуговуєш, ти — талант, а ходиш в одній упряжці з нездарами. Одразу — перспектива, сьогодні бригадир, завтра — завідуючий відділом, та й зайва тридцятка не завадить. А з Льолькою я так вирішив: хай перебирається за мій стіл, завідуючий відділом не перечитиме, вона вже на другому курсі інституту, а вам у родинний бюджет ще десятка. Одружуєтеся ж, то треба думати не тільки про вічність, а й про сім’ю.

— Ти піклуєшся про мене більше, аніж я сам,— у голосі Юрка звучав поглум.

— Як знаєш,— буркнув я.— Після Харланової смерті нас лишилося двоє. Та й Льолька твоя, ти це знаєш, мені, як і Петрові, не чужа. Дай сигарету. Знову я почав курити. Стільки тримався, після похорону закурив. Це жахливо... Так що ти починав про антиімунітет?

Я курив, набираючи повні груди диму, слухав, як Великий Механік уже без колишнього ентузіазму розповідав про новітню роботу з медицини, якою він тепер захоплювався, мов хлопчак. Знову антигени, патологія, хвороба... Коли б Льолька перебралася за мій стіл, хтось інший автоматично посів би її місце, і так далі, переміщення — як лавина з гір, потім спробуй повернути людей назад, кому захочеться мати справу з одуреними людськими самолюбствами, навіть Прагнімак одвернеться, ніби його те не стосується, і я за будь-яких обставин залишуся на Харлановім місці чи, може, й вище...

— Ти мене не слухаєш,— виплив із-за синього диму ображено-співчутливий голос Великого Механіка.

Невже і він щось підозрює?

— Я дуже стомлений. І ця нова посада... Стільки на одні плечі одразу навалилось. Ти у читальні сьогодні будеш? Я теж прийду. Ми мусимо багато про що поговорити. Хай живе...

Ці Петрові слова не знати як вихопилися у мене...

Я пішов між столів швидкою, точною ходою Петра Харлана і вже не зважав на іронічні погляди колег. "Хай витріщаються, вони усі мені заздрять",— подумав з несподіваною злістю і скреготнув зубами. Озирнувся, чи ніхто не вчув того скреготу, але я був уже на сходах, внизу над паперовими городиками капустилися голови співпрацівників, тільки лисина мого столу світилася, ніби латка нічиєї землі серед скопаних і засаджених городів чи корчівка в лісі.

Великий Механік та Льолька, чиї столи були поруч, замість того щоб дивитися в креслення, не зводили одне з одного закоханих очей. Ще жодна жінка не дивилася на мене так, як Льолька дивилася на Юрка. Цього ранку я або заздрив кожному стрічному, або підозрював усіх у заздрощах до себе. Великий Механік ніколи не досягне навіть того, чого я вже досяг, хоч для мене це лише перша сходинка. У нього багато химерних ідей, багато вогню, але він такий собі пересічний чоловічок, що більше знається на книгах, аніж на житті реальному. Льолька та книги — і йому вже нічого не треба, сіренька невибагливість. Та якби Харлан сам не підсунув йому Льольки, у рахітичній голові Великого Механіка навіть думка про щось таке ніколи б не зблиснула. Він боявся жінок. Бо жінка — це вже реальність. Харлан любив Льольку, але пожертвував нею, реальністю, в ім’я власної ідеї. У цій жертві Петро Харлан був великим, а Юрко так і залишився рибкою-прилипалою, що ласує недоїдками океанської акули.

Раптом мене осяяло: скільки часу для продуктивної праці вивільниться після найпростішої реорганізації — всадовити усіх, хто в кімнаті, спинами одне до одного! Розмов стане удвічі менше. І Юрко та Льолька не будуть усі вісім годин усміхатися одне до одного, як телята весною. Я засміявся і знову озирнувся, чи ніхто не завважив того сміху.

Але на сходах я був сам. Уявив серйозне обличчя Прагнімака, що замислиться над моєю раціоналізаторською пропозицією, і мені схотілося розсміятися голосно, на всю залу. Поборов хвилинну слабкість, зібрав своє обличчя, що так і розповзалося, наче виліплене з сирого тіста, заклопотано насупив брови і зайшов до приймальні.

Ще не переступивши порога, нутром відчув: тривога. Я нашорошив вуха і припав до землі — десь шерхотіло листя, там, за деревами, хтось крадеться, і раптом війнуло гострим людським духом. Ліс одразу став чужий, грізний. Я шмигонув у кущі, підібгавши хвоста...

Стріпнув головою, ліс зник. Яке безглуздя — безперервна вовча тривога... Секретарка усміхалася не так холодно, як учора:

— Ви чули? Георгія Васильовича відправляють на пенсію.

Я нагнувся і поцілував їй руку: аби сховати своє обличчя, що раптом сполотніло.

— Це паніка.

— Не впізнаю вас, Петре. Невже ви сумніваєтеся в точності моєї інформації?

Вона назвала мене Петром, але я пропустив цю обмовку повз вуха. Подумав, що зараз можу поцілувати цю синтетичну ляльку, і вона не чинитиме опору. Я узяв її голову в долоні, повернув обличчя до себе — я таки розгубився, бо не передбачав такої критичної ситуації, а діяти треба швидко...

Секретарка дістала з-під друкарської машинки люстерко.

— Ви — жорстокий, ви не жалієте мене, тепер мої губи припухнуть. І ви жорстокий, що дозволяєте собі так зі мною поводитися. Ви ж мене не любите. А секс без красивого почуття — це пошло...

— Усі справжні мужчини жорстокі. Без цієї жорстокості еволюція людства давно б перервалася. Але я щирий. Я завжди роблю так, як мені хочеться. Я не вмію прикидатися.

На обрії потроху випогоджувалося, я вже подумував, що усе скінчиться щасливо. Обіпершись на ріг столу, машинально злизував з губ солодку помаду, слід од поцілунку.

— Ви мене так мало знаєте...

— Як банально — знаєте, не знаєте. Хіба ми когось знаємо, навіть самих себе? Ви сподобалися мені з першого погляду.— Я вже прикидав у думці, чи стане ця лялька мені

в пригоді, якщо місце директора посяде Прагнімак. Втім, Прагнімак на неї просто не зважатиме, а то й звільнить.

— Які у вас тверді пальці,— сказала вона.

— Звичайні пальці,— вимушено посміхнувся я, ховаючи руку.

— Подушечки пальців тверді. Я люблю вольових мужчин. Ви не читали в газеті про фемінізацію суспільства? Жінки почуваються дедалі певніше, але я цьому не радію. Жінка ніколи не позбудеться схильності підкоряючи — підкорятися.

— Хто ж тепер господарюватиме в цьому кабінеті? — Я прикрив очі долонею, аби секретарка не помітила глуму.

— Звичайно, Прагнімак. Як це вам подобається? — Вона мала мене за спільника.

— Начальство знає, що робить,— відповів звичною примовкою Харлана, дивуючись її місткості. І додав поспіхом: — Завжди знає...

Одвернувшись од вікна, хапливо обмацував пальці: я даремно так знітився, подушечки були звичайні… Притулив гаряче чоло до шибки: задихався, буцім з приймальні висмоктували повітря. По той бік вулиці здригнулася і стрибнула угору стрілка настінного годинника.

— Машина пішла по Георгія Васильовича?

— Георгій Васильович в управлінні. А Прагнімака прямо з дому викликали. Не встиг і передихнути після відрядження.

"Вона усе знає..." — заздро подумав і притулив до рота долоню, вдаючи, що солодко позіхаю:

— Поки в начальства трясуться жижки, подрімати...

Щільно причинив за собою двері директорового кабінету і упав долілиць на диван. Було ліньки ворухнути жодним м’язом. Усе зведене мною та покійним Харланом розвалювалося. А я, наївний, бігцем написав матері, нахвалився, мов синиця, що обіцяла море підпалити. А море котить собі сині хвилі і не думає горіти. Я залишуся, як і був, дрібним службовцем...

Я відчув себе дуже самотнім. Аж сльози виступили на очах, так стало шкода себе. Одинак щасливий, доки його зверху, доки він перемагає. Хотілося, аби хтось мене пожалів, але й поплакатися в поділ не було кому. Я подумки перебирав своїх знайомих. Нині усі були чужі й далекі. Раптом серце тьохнуло: Олена!.. Я підхопився з дивана, набрав номер і радісно зітхнув, почувши її глибокий голос:

— Я слухаю...

— Це я,— сказав утаємничено.— Це я. Пробач, що турбую, але я весь час думаю про тебе. Так чомусь тоскно, і мені схотілося тобі сказати, що я дуже добре — ти розумієш? — дуже добре до тебе ставлюся. На світі так мало людей, які цієї хвилини думають про нас і люблять нас.

— Спасибі, Андрійку,— Олена була зворушена.— Спасибі тобі... Я теж дуже добре до тебе ставлюся...

— Я не можу дочекатися третьої години, я божеволію,— жінки довірливі й сентиментальні, маслом каші не зіпсуєш, сцена провінційного театру дев’ятнадцятого століття, моє амплуа — перший коханець, життя — це театр, банально, але я був задоволений собою.

— До зустрічі,— Олена поклала трубку, мабуть, хтось був при розмові, а може, вона боялася довіритися телефону, вона обережна, та реклама й мені не потрібна. Олена — мій тил, мій запасний вихід, якщо в театрі спалахне пожежа...

Я повільно втопив штирок телефону. "Емоції — це шуми у коригуючому каналі зв’язку,— повторив я подумки Харланову формулу, якою той боронився від Великого Механіка.— Шуми, як відомо, змінюють форму сигналу і коригуючий канал вертає їх до істинної форми. Усе, що не дає користі, не потрібно. Який коефіцієнт корисної дії емоцій і мистецтва, що, як гриб, виростає з них? Нуль..."

Мені вже було соромно за свій недавній емоційний спалах. Коли ти керуєшся лише холодним розумом, менше робиш дурниць. Але й хвилинну слабість свою я використав сповна — нагадав про себе Олені.

Мені знову хотілося жити й боротися. І я поспішив до парадного під’їзду контори.

Глава четверта

Вони уже, мабуть, знали про зміни в керівництві і глузливо зиркали з вікон на моє донкіхотство. Я спробував відповісти колегам бадьорою посмішкою, але натомість посміхнувся силувано, ніби просив співчуття.

І цієї миті я побачив у вуличнім потоці машин конторську "Волгу"! Я заплющився, боячись повірити в несподіване везіння. Коли знов увібрав вулицю в очі, машина вже була біля ґанку. Встиг виклично озирнутися на конторські вікна, обсмикнув поли піджака і ступив край тротуару, замиловуючись точними, ритуальними рухами, що їх автором був Петро Харлан. Крізь примружені очі — яскраве сонце гойдалося просто мене — стежив за мерехтінням гумових візерунків на колесах "Волги", певен, що колеса скоряться моїй волі.

Звичайно, це був Прагнімак, у директоровій машині, з управління. Тільки-но завмерли колеса (навіть трішки раніше, допомогла інтуїція, бо Прагнімак виходив з машини стрімкіше, аніж Георгій Васильович), я відчинив задні дверцята і вздрів тінь на обличчі нового директора, який не звик до такої шаноби ("Звикнеш! — переможно і зухвало подумав я.— І Георгій Васильович спершу гнівався на Петра").

— Я вам потрібен, Ілля Денисовичу? — запитав, провівши Прагнімака до його кабінету.

Прагнімак не відповів, і я залишився в кабінеті. Краєм ока стежив від дверей за сухорлявою, цибатою постаттю нового директора. Певна річ, я заздрив йому. Але заздрість ця була добра, бо я знав, що здатен на більше і досягну більшого, якщо все складеться для мене щасливо. Крім того, своїм успіхом він не перетинав мені шляху. Звичайно, з Георгієм Васильовичем спокійніше, але під ним я довго був би на побігеньках. Якщо ж Прагнімак мене визнає — швидко підніме. Йому потрібні енергійні люди, люди з перспективою. І я зацікавлено стежив за ним, знаючи напевне, що незабаром переживатиму свій великий ранок.

— Я дуже радий за наш колектив і за вас,— тихо мовив я і по короткій хвилі додав уже грубіше — щирість простецького хлопця, який не звик приховувати своїх почуттів: — Не подумайте, що запобігаю. Так, по-людському радий...

Прагнімак скинувся, наче молодий кінь, що раптово відчув на собі вуздечку, але я незалежно, суворо дивився на нього і у всій моїй постаті, як і в голосі, не було натяку на підлабузництво. Він теж посерйознішав, посмутнів (він таки самотній, кожна значна людина самотня).

— Про що ви? А, вже сороки принесли? — Він підійшов до вікна.— Я ніколи не домагався високих посад, і мене це не хвилює. Звичайно, самостійна робота. У мене багато планів. Час пливе, але не кожен цей плин відчуває. Втім, ще нічого невідомо, самі розмови.

"Теж мені святенника із себе вдає.— Прагнімак дивився у вікно, і я дозволив собі скривити в глузливому посміху губи.— Одного дня людина одягне маску, а потім так входить у роль, що й сама вже не добере, де правда, а де лицедійство". Чесноти інших сьогодні дратували мене.

— Я знаю, що наша проектно-конструкторська контора — лише крихітний гвинтик у величезній господарській машині держави,— раптом мовив Прагнімак, полохаючи тишу, що якусь хвилину ніби єднала нас.— Лампочка, напівпровідничок у складній електронній системі, кажучи мовою науково-технічної революції. Ми мало конструюємо, ми швидше копіювальники, якщо дивитись приземлено. Але цій приземленості, цьому безкрилому натуралізмові кожен з нас мусить сміливо протиставити свій крилатий реалізм. Бо коли вдуматися, коли глянути на роботу нашу у перспективі — ми вершимо велику справу, навіть тут, у конторі, в наших канцелярських буднях. Скільки будується, скільки робиться на основі тих ватманських листочків, які народжуються і множаться в нашій конторі!

Тут Прагнімак зиркнув на мене і, мабуть, пошкодував про свою відвертість. Обличчя його замкнулося. Я незворушно тасував на журнальному столику газети, з усіх сил зображуючи стіну, перед якою безпечно відкривати душу.

— Завідуючих відділами покличте на обговорення. Шофер хай вертає в управління і чекає на Георгія Васильовича,— голос Прагнімака був холодний і трішки ображений, ніби я спровокував його на щирість.

— Завідуючих сюди кликати чи у ваш новий кабінет? — я нахабнішав.

— Моє робоче місце тут. Ви що, не знаєте цього? — строго запитав Прагнімак.— І, до речі, я забороняю вам стовпіти біля ґанку, зустрічаючи мене чи директора. У вас немає іншої роботи?

Я мовчки вислизнув з кабінету.

Мені пригадалася сторінка з Петрового записника: "Я повісив би на Прагнімака табличку: "Обережно: принципи!" Його не "розпринципиш" і не підтовчеш, його — обійти. Хитрістю". І я таки обійду його (я аж заплющився і прихилився до стіни, так яскраво спалахнув мені той майбутній день)! Мине трохи часу — за один лише день стільки досягнуто — і я із своєю справністю стану над Прагнімаком, в управлінні, або й ще вище, в міністерстві. Моя секретарка подзвонить Прагнімакові: "До вас виїздить товариш Шишига". Він стовпітиме біля конторського ґанку, щоб зустріти мене (я не заборонятиму своїм підлеглим відчиняти дверцята автомашини), а я поспішатиму, нарешті — о мить, ти прекрасна, зупинися! — я під’їжджаю до контори, виходжу з машини, недбало подаю руку Прагнімакові, а вони, всі, хто сьогодні мовчки зневажає мене, залишивши свої креслярські дошки і столи, тулитимуться до вікон. Я йтиму через кімнати відділів, кивком голови вітаючись до всіх і ні до кого, а в кабінеті директора засміюся в обличчя Прагнімакові і скажу... Ні, не засміюся, я скрушно і загадково схилю голову: "Є думка,

шановний товаришу директор, омолодити керівництво контори, отже, з вами, мабуть, доведеться нам розпрощатися..."

Про всяк випадок він забіг у приймальню, лагідно обійняв секретарку за плечі. Георгій Васильович не з’являвся. І вістей з управління не було. Шишига подався у відділи.

Юрко і Льолька пасли одне одного очима. "І за які послуги держава платить їм гроші?" — уже роздратовано подумав Андрій. Не привертаючи уваги, пробрався між столів до свого завідувача і прошепотів на вухо: "Товариш Прагнімак кличе на обговорення..." Старий кивнув без ентузіазму. Шишига навіть образився, але вибачив йому: не сьогодні-завтра він піде на пенсію, його замінить молодший — хто?.. Андрій ковзнув далі, зупиняючись лише біля завідуючих відділами. Петро Харлан робив інакше. Коли директор чи Прагнімак збирали завідуючих відділами, про це знав увесь загал. Петро грався в "наського" хлопця, він ступав між столів з незмінним вищиром міцних селянських зубів, у його з’яві було щось карнавальне.

"У виробленім мною ритуалі є елемент вибраності і втаємниченості, спілка вищих,— самовдоволено подумав Андрій Шишига.— Я — посланець, що збирає однодумців. Пароль — приналежність до людей, які піднялися над натовпом. Ви, товаришу Харлан, попри все — селюк. Ваші ноги певніше почувалися на ґрунтовій дорозі, аніж на полірованих сходах. Полірований граніт лоскотав вам п’яти, і ви втрачали орієнтири. Ваша практична спроможність не відповідала вашій теоретичній базі. Зирячи з мансарди печорської кам’яниці, ви подумки завойовували Київ, але щойно ступили на землю — підковзнулися. Я не підковзнуся..."

Зазирнувши до кабінету Прагнімака, Шишига з полегкістю передихнув: той був сам. Він зробив дуже серйозне обличчя:

— За дві хвилини усі зберуться.

Прагнімакові, мабуть, було б ліпше, якби він зовсім не з’являвся перед його очі. Шишига відчув це з незатишної тиші, яка повисла в кабінеті, щойно він переступив поріг. Прагнімак побачив у ньому те, що снилось чи привиджувалося Андрієві ночами. Але він знав: програє, якщо зараз піде од Прагнімака.

— Ви хотіли послухати мої думки з приводу виробничого процесу...

— Ну, я думаю, це не так спішно? Ось будуть профспілкові збори. Для початку вам треба на них виступити. А поки що...

Достеменно, він хотів відіслати Шишигу, вигадавши якусь нагальну справу. Але запізнився на чверть секунди! До кабінету заходили завідуючі відділами. З Прагнімаком віталися, його обступали, і Андрій перестав муляти очі. Скромно усівся за журнальний столик, поклав перед себе аркуш чистого паперу, авторучку — то був лише помічник, писар, літописець, але всі мусять бачити, що він — при ділі, потрібен тут, що без нього не можна. Непомітно для себе вони змиряться з його присутністю.

Тут Шишига знову, як учора в директоровій машині, усвідомив свою приналежність до чогось більшого й значимішого, аніж він сам. Це було почування гостре, хтиве, почування вибраного. Жодного звуку не проникало з конторських кімнат. Шерхіт слів, як шерхіт паперів, кожен щось казав, поважне, рівне, значиме, а він удавав, що нотує кожне їхнє слово. Насправді ж Андрій малював квадратики, до граней яких тулилися прямокутники (вони виростали, як росте кристал, у химерні, лусткі побудови), а бачив лише Прагнімака і чув лише його голос.

...Я не придумав нічого іншого, як вклепити очі в Прагнімакове обличчя і повторювати про себе: "Мені слово! Мені слово!.." Харлан хвалився, що може в такий спосіб змусити людину до найпростіших рухів. Він прочитав усе, що міг дістати, про гіпноз і часто вправлявся у своїх гіпнотичних здібностях: ішов позаду людини й подумки наказував спіткнутися або ступити вбік і дати йому дорогу. Коли я випадково

перечеплювався, йому вистачало тихої радості на добрий тиждень. А може, я перечеплювався не випадково?.. У Пакулі старі люди досі вірять у відьомства та різні намови, і ця віра підсвідомо жила в Харланові. "Мені слово! Мені слово!.." — пристрасно нашіптував я, а очі аж вибалушилися од напруги. Я ще не знав, про що говоритиму. Єдина куценька ідейка крутилася в голові: переставити столи й дошки для креслення, аби в кімнатах сиділи та стояли спинами одне до одного. Але я вже, як і Петро до падіння на сходах, вірив у щасливий випадок, у свою зірку. Немає значення, що говорити, головне — нагадувати про себе. "Хіба моє життя, починаючи від Харланової смерті, не є суцільною імпровізацією, тобто творчістю в процесі виконання, як трактує словник?" — подумав мимохіть.

І Прагнімак зупинив на мені голкуватий погляд:

— Ви щось хотіли сказати нам, товаришу Шишига?

Я склав, а далі розгладив папірець, спроквола підвівся, обіперся пучками пальців на край журнального столика. Це була поза Георгія Васильовича. На першім слові я різко випростався, заклав руки за спину (це теж була калька з рухів нашого, уже, мабуть, колишнього, директора). Дивився у вікно, але краєм ока бачив Прагнімака.

— Шановні товариші! — Голос якомога глибший, серйозніший.— Мені не зовсім випадає виступати перед досвідченими колегами, що зібралися в цьому кабінеті, можна сказати, на дуже важливу нараду. Але я багато думаю, особливо зараз, на новому скромному місці помічника директора (хай усі знають — поки нема наказу, утвердитися в їхній свідомості як помічник директора!), як би зарадити недисциплінованості окремих рядових працівників контори. Я думаю, товариші, що нам час звернути серйозну увагу на наукову організацію праці, прислухатися до голосу науки. А це значить, що треба враховувати в нашій узагальнюючій діяльності (як значимо звучить — я на мить навіть заплющив очі, аби Прагнімак, що пильно дивився на мене, не запримітив глузливого посміху)... В нашій узагальнюючій діяльності, я ще раз підкреслюю це,

товариші, психологічний фактор. Так, саме психологічний, ми досі його недооцінювали, треба це щиро визнати. Що ж, на помилках вчаться, не помиляється лише той, хто нічого не робить. Між тим наука про організацію праці, досвід вітчизняний і частково зарубіжний вчать, що найпростіші заходи часом дають несподівано разючі результати. Але які ж мої конкретні пропозиції, товариші? Для початку пропоную здійснити найелементарніше: поставити столи і дошки у кімнатах так, щоб рядові працівники сиділи одне до одного спинами, а відділи були відокремлені широкими проходами, в яких стоятимуть столи завідуючих. Уже одне це, за моїми підрахунками (я зиркнув на розмальований гірляндами квадратиків та прямокутників аркуш паперу, і страх раптом збаламутив душу: а що, як Прагнімакові заманеться попросити у мене цей папірець, і він побачить замість слів та цифр?) ...за моїми підрахунками підвищить продуктивність праці на 13,7 відсотків (Прагнімак кохався у точних цифрах). При такому розташуванні столів листи ватману ітимуть наче по конвейєру (тут мене знову благословило на ідею, блискавична і слушна думка, я таки талановитий імпровізатор!). Так, товариші, наче по конвейєру. Я мислю це (Прагнімак із пильною зацікавленістю дивився на мене) як підготовку до нашої майбутньої принципової реорганізації — маю на думці впровадження у виробництво конвейєра, звичайнісінького, на зразок заводського, конвейєра, певна річ, належно модернізованого, вдосконаленого (я відчув, що мене щось непокоїть, муляє, це був чийсь настирливий погляд. Ковзнув очима по обличчях присутніх — мій завідуючий, за п’ять хвилин пенсіонер, сховавши підборіддя в пригорщі, з якимось неприємним сумом та зосередженістю дивився на мене, а може, крізь мене, і це дратувало) конвейєра... (я спіткнувся на слові через той погляд), який примусить кожного віддаватися конторі сповна, а не відсиджувати під її дахом належні години. За моїми підрахунками, це нововведення (сивоголовий так само дивився крізь мене, ніби я був привид) підвищить продуктивність праці на,— я зазирнув у розмальований папірець,— 37 відсотків. Так, товариші, на тридцять сім! А це, як на мою думку, відкриває перед нашою проектно-конструкторською конторою нові великі перспективи...

Я ковтнув останні слова й сів, радий, що виковзнув з-під надокучливого погляду. Починаючи промову, мав намір закінчити лозунгом, бадьоро та оптимістично і зараз страшенно лютився. Майже не приховуючи злості (у лісі пахло людиною, вовк ошкірився і припав до сухого листу), я поглянув на свого колишнього зава, мов на смертельного ворога, але він уже опустив очі в папери.

— Товариші! — Прагнімак підвівся з-за столу.— Мені здається, що ми не повинні нехтувати думкою нашого молодшого колеги. Звичайно, його пропозиції наївні, схожі на байку, де оркестранти міняються місцями, ви пам’ятаєте, що з того вийшло, але в них є головне — бажання пошуку. Ми стоїмо перед необхідністю докорінно перебудувати нашу роботу, так би мовити, узгодити наш пульс із пульсом науково-технічної революції. Найближчим часом ми зберемося усім колективом і будемо дуже серйозно про це говорити. А поки що перейдемо до наших поточних справ...

Час було обідати.

Я зазирнув у кімнати — порожні. Вийшов на вулицю і побачив Великого Механіка та Льольку — уже метрів за сто від контори. Я гукнув — вони навіть не озирнулись. Уперше вони не зачекали мене, досі ми обідали разом. Неприємно замлоїло у грудях, але наздоганяти рядових працівників контори помічникові директора було принизливо. "Ти диви, сіряк, а корчить із себе...— подумав я словами Петра Харлана.— Що ж, життя перехлюпне через вас. Життя — не музей психологічних нюансів, його модель — броунівський рух, відомий кожному бовдурові з шкільної лави..." Дотепні, лаконічні, значимі думки накручувалися, як пряжа на веретено, але гнітюче роздратування не минало. Почув знайомі голоси й радісно озирнувся. З контори вийшли мій недавній начальник, завідуючий відділом, і наш профспілковий голова. Я вдав, що роздумую, де пообідати. Але вони пропливли мимо, ніби й не помітили мене. Стиснувши зуби, аж звело вилиці, я довго дивився їм услід...

Ось вони ступають ще крок, ще і раптом перечеплюються об напнуту моєю уявою мотузку, он вона, між отих двох дерев, невидима, я аж тремчу, заплющившись, щоб уява моя матеріалізувалася. Вони падають на тротуар під ноги юрмі, що регочеться, я розплющую очі, щоб і собі злостиво зареготіти, але мій завідуючий і профспілковий голова спокійно завертають за ріг будинку. Експеримент не вдався. Втім, він ніколи не вдавався й Петрові Харлану. Тепер я підкопую в уяві фундамент будинку, хай стіна упаде на їхні розумні голови, хай поховає їх під цеглою, глиною і битим склом. Я не знаю жалю, ненависть клекоче в мені. Але кам’яниця стоїть незрушно, а мої колеги переходять вулицю і зникають у дверях кав’ярні. Але я все одно відплачу за сьогоднішнє приниження, за погляд завідувача у кабінеті Прагнімака, коли стану директором контори. Я викличу дідугана в кабінет і навіть сісти не запропоную, скажу без різних там сентиментів: "Час вам на пенсію, давно час..." Хай хапається за серце — я накажу секретарці заздалегідь викликати "швидку допомогу". А профспілкового голову я порекомендую (хай спробують не послухатися!) не переобирати...

Залишившись сам, Шишига побрів навмання по вулиці, їсти перехотілося, та й не було де: обідня перерва, черги. Заглянув до книгарні, але швидко вийшов, книги збридилися йому. Запах жовклого листя в скверику приємно гірчив повітря. Шишига знайшов лаву на осонні і сів, підставивши обличчя сонцю. Але не сиділося, кожен м’яз його тіла був напружений, готовий щомиті до дії. Він прислухався до розмови пенсіонерів на сусідній лаві.

Дідки говорили про обмін квартир. Один з них мав двокімнатну на вулиці Леонтовича, біля Володимирського собору, на четвертому поверсі, будинок без ліфта. У дітей свої квартири, а їх із старою ноги уже носять погано, і вони мріють обміняти на пристойненьку, хай і невелику квартиру десь на Русанівці, біля Дніпра, аби прогулюватися біля води, це, кажуть, дуже корисно для гіпертоніків. Другий відповідав йому, що на Русанівці восени та ранньої весни вогко, а ще — тумани, краще виміняти десь біля Голосіївського лісу, туди метро ведуть, і там озера, один час він давав оголошення, так не було відбою, пропонували доплату. Але його дочці

розхотілося далеко від центру забиратися, вона розлучилася з чоловіком і думає, що порядкуватиме у домі батька, правда, якийсь молодик клинці до неї підбиває...

Так вони теревенили, збуваючи час, що не мав для них цінності, а Шишига був — ніби скопана і розпушена земля, яка, здається, байдуже, безклопітно приймає в себе насіння, аби за якийсь час вибухнути зеленою паростю. І він уже дивувався, як це раніше така елементарщина не спала йому на думку. Заплющив очі і уявив, що вже має однокімнатну чи двокімнатну квартиру поблизу оперного театру. Жити в старому Києві — це зовсім не те, що жити на масиві, приліпитися до міста, приймакувати в ньому. Андрієві бачилася квартира у старому будинку з високими стелями, до нього приходять гості, п’ють каву у просторій кімнаті з широкими вікнами, багато світла, лакована паркетна підлога, він стоїть на балконі і палить сигарету, а внизу тече людна центральна вулиця. "Де ти мешкаєш?" — "Біля оперного,— відповідає недбало.— За квартал від оперного".— "Малоформатка?" — "Ні, старий дім, до стелі — три сімдесят, як треба вкрутити лампочку, викликаю двірника з козлами..." У таку квартиру не соромно буде привести Віку і сказати: "Ось наша хата..."

Він збуджено підвівся. Крильця ніздрів тремтіли. Зараз було байдуже, куди йти,— аби рухатися. Попростував навмання, з кожним кроком пришвидшуючи ходу,— через скверик, двори, кривулястими вуличками, поки не влився у пишнотілий людський потік на Хрещатику. Тут було усе ще по-літньому жарко. Пахло яблуками, динями, грона винограду лежали на вагах, наче стільники польових джмелів. І хоч досі Хрещатик зворушував Андрія, зараз ця рослинна щедрість, запахи і барви стиглої осені дратували його. "Таке воно все несмаковите, трав’янисте,— подумалося Шишизі, і він повернув назад.— Перерва закінчується, я все одно не встигну. Та й навіть не знаю, де бюро обміну квартир чи якась канцелярія. Мусить же вона бути. Треба дивитися на стовпи, раніше мені траплялися оголошення про обмін на стовпах та рекламних дошках. Але я ковзав по них холодними очима і йшов далі. Я був дуже непрактичний. Харлан мав рацію: тоді мене ще не розбудили..."

Шишига відчув голод. Подумав про виноград та яблука, але його аж занудило. Солодкуватий запах динь теж викликав лише відразу. І як він міг раніше любити дині? Немає нічого огиднішого. Тут його увагу привернула банка тушонки, що дразливо червоніла на вітрині продуктового ларка. "Яловичина,— Андрій облизав губи,— м’ясо". На обгортці було намальовано луг, обрамлений ліском, сива морда вола з тупуватою байдужістю зиркала на Шишигу. Він стиснув зуби і ковтнув слину, а шлунок аж зсудомило. З бляшанкою забіг до хлібного магазину, купив четвертинку чорного, і знову підбігцем — до контори.

— ...ножа не знайдеться? — запитав вахтера, гублячи з нетерплячки слова.— Черги...

— А десь лежав,— кивнув той на стіл у комірці.

Ранячи пальці об гострі краї бляшанки, відкрив тушонку і припав до банки. Ножем та окрайцем хліба підважував шматки жирного м’яса і, майже не жуючи, ковтав їх. Смаку не відчував, тільки б набити шлунок. За якісь хвилини сама підлива, краплена білими кружальцями сала, масно вилискувала на дні бляшанки. Він одкинув голову і нахильці вижлуктив її — аж солодку, з присмаком заліза. Коли, приємно знеможений, як учора після Олениних обіймів, опустив порожню бляшанку і розплющив очі, завважив вахтера, що розчулено дивився на нього.

— Вони... покійний товариш Харлан теж дуже любили тушонку. Кожного дня у мене тут робили перехватку...

А Петро хвалився йому, що береже спортивну форму і обходиться без обіду!

Глава п’ята

Я вийшов у двір і механічно, ніби в стокотрий раз, пошпурив бляшанку за причілок — там брязнуло. Зацікавлений, я пішов на звук: у закуті, біля глухої стіни контори, іржавіла чимала купа банок з-під тушонки. Між давніших уже стримів бур’ян, а зверху вилискували новенькі бляшанки, і мальовані морди волів ще не вилиняли. Мабуть, востаннє Петро Харлан ласував тушонкою в переддень своєї загибелі. Але це видовисько не пригнітило мене. Навпаки, почувався так, ніби це я вмолотив гору м’яса, і сили мої потроїлися, снага перехлюпувала через край. Хотілося підстрибнути і ляснути по сонцю, наче по м’ячу, що звабно білів на футбольному полі сухого осіннього неба. Але потім я зрозумів, що обриси сонця ніжніші й звабливіші, ніж у м’яча; раптом закортіло погладити його (я навіть відчув сонячну теплінь на долоні, що спітніла), а потім здавити щосили, до болісного солодкого зойку...

У конторі було тихо й порожньо. Приймальня здалася прохолодною й сутінковою після вулиці, залитої осіннім сонцем. Секретарка поправляла зачіску, зазираючи у люстерко. Я ж бачив лише високі груди, що напинали білосніжний гольф. Скрадливо, наче кішка, ступав до неї, втупивши очі в півкулі грудей: сонце на білястому небі, сонце, яке заманулося ввібрати в долоні. Дівчина обернулася, коли я вже був поруч. Жадібно припав до її губ і відчув знайомий солодкуватий смак щойно покладеної помади. Вона відповіла на поцілунок усім своїм тілом, ніби давно знала мене, і тут же спритно виковзнула з моїх обіймів, наче риба, гнучка і слизька в своїй синтетичній оболонці. Хутко стала по той бік столу, поправляючи одежу:

— Петрусю, дурненький, адже Георгій Васильович у себе...

Слова її ледве пробилися до мене крізь рожевий туман, але одразу протверезили. Я поправив краватку, нахильці випив склянку газованої води. Тоді запитав глухим, ніби багато перед цим курив, голосом:

— Що, складає чемодани?

— Хто зна, хто зна...— загадково усміхнулася секретарка (вона уже щось знала!) і почала заново фарбувати губи.— Божевільний, хіба можна так цілуватися на роботі!

Я постукав у двері директорового кабінету і обережно переступив поріг.

Здається, Георгій Васильович не завважив мене. Сидів за столом, поклавши голову в долоню,— рука, наче класична колона (темний костюм, піджак розстебнуто, на яскраво-білій шовковій сорочці вилискує позолочена защібка краватки) — обличчя сіре, втомлене, на голові вінець сивого волосся. Минула не одна хвилина, поки він нарешті звів, мені здалося — в росинах сліз, вогкі очі. Але, побачивши мене, директор звично — самими вустами — усміхнувся. Усміх вийшов життєрадісний, хоч дещо відчужений, ніби думками Георгій Васильович був у цей час десь далеко, а над столом висів зліпок, відтиск його обличчя.

— Ну що, Андрію, усе бігаєш? — Він уперше назвав моє ім’я.— Ось так, Андрію...— І швидко перейшов на буденне, офіційне: — Передай секретарці, що я нікого не приймаю. Але хай не відходить од телефону, мені подзвонять.

"Це з тих моментів, які рідко трапляються і які не можна не використати. У житті дуже легко запізнитися..." Я одвернувся до вікна і мовив, вилущуючи кожне слово з глибокого, ледь стримуваного болю:

— Мені дуже шкода... Я так мріяв біля вас працювати...— Од хвилювання мені перехопило подих.— Ви для мене — як батько. Даруйте, тепер я маю право це сказати...

Я махнув рукою і майже побіг до дверей, перечіплючись ногами об килим. Але на порозі, між подвійних дверей, стяг з обличчя маску і ступив до приймальні стримано, діловито. Секретарка комусь телефонувала, нахилившись до апарата, груди її лежали на краю стола. "Ось знахідка

для новітнього натюрморту!" — скинулося в мені. Підійшов до вікна, стрибнув оком через вулицю, де настінний годинник,— початок на третю, треба поспішати, о пів на третю Олена чекатиме на зупинці таксі, якщо, звичайно, її Прагнімак не затримається удома. Я обережно постукав до кабінету заступника. Прагнімак був у себе.

— Даруйте, Ілля Денисовичу, мені конче потрібно години на дві піти з контори. Завтра профспілковий комітет розглядатиме квартирні питання, і я мушу дооформити деякі папери...

— Ви мені не потрібні,— Прагнімак стенув плечима.— Але попередьте свого завідувача...

Я змусив себе видавити на обличчі вдячний усміх:

— Я не затримаюсь...

Прагнімак не піднімав од паперів очей, я тихо причинив за собою двері кабінету і побіг теплими полуденними вулицями у бік Бессарабки. Жовкле небо висіло низько над містом, було душнувато, ніби в малогабаритній квартирі. Я ще ніколи не почувався таким збудженим: проводжав очима кожну молоду жінку, що йшла назустріч, жінок було багато, і всі пишнотілі, з високими грудьми, широкими стегнами, обриси яких звабливо проступали крізь вузькі міні-спіднички. Ця несамовита хіть виснажувала мене. Я спітнів і важко дихав, особливо в переході під Хрещатиком, коли десятки оголених жіночих плечей оточили і стисли мене, запаморочуючи випадковими дотиками, запахами молодого тіла, парфумів, помад та кремів.

Олена, як і домовлялися, стояла на зупинці таксі.

— Я за вами?

Вона озирнулась, і зняла чорні окуляри. Це був погляд швидше матері, аніж коханки,— стільки лагідної ніжності світилося в очах.

— Так. Вам далеко їхати?

Я нахилився і прошепотів їй на вухо:

— Божевілля, звичайно, але я дуже тебе хочу...

Олена взяла мою руку в свою і погладила. Я мимохіть озирнувся, чи ніхто не накидає на нас оком.

— Дурненький, ти хочеш не мене, ти хочеш усіх... А я вже стара, збайдужіла жінка.

— Неправда, ти гарна.— За нами уже зайняли чергу і, здалося, прислухалися до розмови.— То вам на Куренівку? Нам по дорозі.

Олена не завважила моєї мудрої обережності.

— Мені давно не казали таких слів. Тільки, дуже прошу, будь зі мною щирий. Коли я помилюсь у тобі, дуже страждатиму. Розумієш? Але ти мене зовсім не слухаєш...

— Я не міг дочекатися, коли буде нарешті пів на третю. Уже хотів тобі дзвонити, аби перенести побачення на раніше, але з’явився Прагнімак і додав роботи.

Сьогодні він особливо заклопотаний. Навіть не поснідав. Тільки через поріг — і одразу в управління.

— Йому світить бути директором. Ти хіба не чула?

— Він цим не переймається. Тим більше — я.

— Ти погана дружина.

Олена сховала очі за окулярами, кутики її губ затремтіли.

— Спасибі... Але я гарна коханка. Хіба ні?

— Пробач.— Я зрозумів, що зморозив дурницю, це мене трохи протверезило. Слід бути обережнішим. "Треба бути хи-и-и-трим",— казав Петро Харлан і весело сміявся, зводячи свою програму до посереднього дотепу.

Ми сіли в таксі, і я відчув зовсім близько Оленине тіло. "Волга" повзла по захаращених машинами центральних вулицях, шофер напружено втупився в дорогу. Я впав обличчям на голі Оленині коліна і, знову п’яніючи, похапки цілував.

— Навіжений...— прошепотіла Олена, занурюючи пальці в мою розколошкану чуприну, і то була найзворушливіша хвилина за останню добу і за дві наступні. Бо, попри все, я в душі сентиментальний.

Втім, сентиментальність і вовкодухість не виключали одна одну. Я згадав, як плакав Петро, позбувшись Льольки. Зараз мені хотілось, аби машина ніколи не зупинялася: у лісі, на безлюдді, я буду зовсім інший, а тут у моїх грудях тепліла ніжність...

— Ти мені зараз дуже-дуже подобаєшся,— сказав голосно, не боячись, що шофер почує.— Я не люблю красивих слів, але ти розумієш...

Бачив, як з-під її фарбованих вій викотилася сльоза і побігла по щоці, залишаючи тьмянкуватий слід. Олена одвернулася до вікна, усміхаючись крізь сльози. Я заплющив очі, потроху намацуючи себе колишнього, що ним, здавалося, був добу тому, до нещастя з Петром, і в душі

посвітлішало, ніби далеко на обрії займався день. Але таксі спинилося, шофер владно клацнув лічильником. Я подав водієві гроші і, не чекаючи здачі, вийшов з машини.

Шишигу оглушив густий дух соснового лісу. Він вишкірився і вдихнув на повні груди, крильця ніздрів жадібно дрижали. Збурилося всередині, ніби власна шкіра стала раптом затісною. Узяв Олену за руку, вище ліктя, під ногами шурхотіла глиця і дубове листя. Пізніше побачив на Олениній руці сліди пальців: два синці. Вона ледве встигала за Андрієм на своїх високих каблуках, що нанизували червонясте листя, наче шматки м’яса на рожен, аж Шишига клацнув зубами і розсміявся, аби звести той звук до жарту. Олена ж навіть не усміхнулася. Навпаки, м’язи її руки напружилися, ніби боронилися од насильства. Він злякався, що Олена зараз поверне назад, сяде в трамвай і поїде в місто. Озирнувся довкола — вони стояли у молодому дубняку, який хоч і просвічувався наскрізь, проте був густіший, аніж вишикуваний у шеренги сосновий ліс. Неподалік темніла улоговина, встелена сухим листям. Він шарпонув Олену і скотився з нею у видолинок...

Вона була покірна, наче куплена на одну годину, але Шишига не завважив тої підозріливої покірливості. Він відчував тільки себе і вже потім помітив, що жінка плаче.

— Ти чого? — запитав неприязно, сльози дратували його.

Раптом прокинувся страх. Засліпленому пристрастю, йому не боліло, що ліс просвічувався, добре, як ніхто поблизу не валандався, скільки присягався він бути обережним, чому вона не прикриє своїх голих ніг, ще надибає хтось із знайомих, та й оце рюмсання...

— Тобі погано?

— Ні, але ти знову зґвалтував мене.— Олена дістала з сумочки хустку, витерла очі.— Я не серджуся. Це зараз минеться. Що ж, у всьому

винна тільки я, тільки я. Обніми мене. Чому ти одразу після цього стаєш такий чужий?

Не відповідаючи, він змусив себе пальцями поголубити її плече. Піднявши голову, скрадливо кинув оком по лісу: навкруги не бовваніла жодна людська постать. Це трохи розважило Шишигу, але він щомиті, коли й промовляв до Олени, слухав ліс. Було паркувато, сонце, зависнувши між двох сосон, дивилося просто у вибалок. Він підсунувся ближче до жінки і поклав голову на її коліна — це був кадр з нещодавно баченого кінофільму, і він подивувався, що свідомо копіює чужу ніжність. Втім, це хвилинна слабкість, данина його людській природі, він уже давно відмовився від самоаналізу (власне, вчора, але вчорашній день мрів у хтозна-якій далечині), то хай Великий Механік бабрається в собі, самоаналіз — хвороба неврастенічних інтелігентиків. Аналізувати не себе, аналізувати ситуацію. Не марнувати дорогого часу й висмоктати з Олени інформацію, спершу розвідка в тил противника ("А де мій тил?" — блиснуло і згасло, це добре, що. він уміє гасити зайвину), якомога більше подробиць про їхнє особисте життя. Знати людські слабощі Прагнімака, аби грати на них. Він не повзтиме роками й десятиріччями на гору, як це робив Харлан, щоб неждано підковзнутися і впасти на півдорозі...

Мужчина в крислатому капелюсі й плащі через плече стояв на зупинці трамвая. Зі спини він видався мені знайомим, і я поспіхом випустив Оленину руку. Мужчина пожбурив недопалок і обернувся до нас. Обличчя було незнайоме, але я спинився, щоб витрусити пісок з черевика. Навіщо ризикувати, раптом нас побачить хтось із Прагнімакових знайомих? Олена, мабуть, відчула мою пересторогу, бо не стала чекати, а пішла до зупинки. Тільки коли із зеленого тунелю вибіг трамвай, вона забулася і взяла мене за руку. Мене так і обсипало вогнем: трамвай — це посланець міста, а я і в лісі не почувався безпечно. Обережно вивільнився і заклопотано нишпорив по кишенях, ніби дріб’язок не лежав, дбайливо зібраний, у гаманці. Я чекав, поки біля Олени займуть місце. То вже занадто — разом сидіти. І як вона, досвідчена жінка, цього не розуміє, перший-ліпший знайомий

здогадається, навіщо ми удвох їздили до лісу, а я не мав бажання рекламувати наші стосунки.

Але місця біля Олени так і не зайняли. Довелося сісти. Сидів, ніби на гарячій сковороді, вдавав, що дивлюся у вікно, що не маю до Олени ніякого відношення. Ближче до Києва пасажирів у вагоні стало густіше, і я люб’язно поступився місцем вагітній жінці.

Нарешті я залишився сам. Я завжди почувався самотнім у натовпі, але сьогодні це була самотність завойовника, а не скептичного спостерігача. Подумки вертався в контору, ліс — це все ж маленькі канікули, вимушена зупинка.

А зупинятися мені нема коли, і без того добру третину життя продрімав. Для людини, яка рвонула вперед, зупинятися — все одно що помирати. Я дратувався, що трамвай повзе повільно, очікує на пасажирів, пригальмовує на перехрестях. Я потребував руху, дії, наступу. На сьогодні ще так багато справ. Головне — з’ясувати, чи "підуть" на пенсію Георгія Васильовича.

Проштовхавшись ближче до Олени, я обережно, щоб не дуже привертати увагу пасажирів, погладив її волосся. Оле-

на підвела голову і вдячними, вологими очима подивилася на мене. "Як ці жінки люблять ласку! — подумав я.— Але Віка — інша. Нове покоління. Менше сентиментальності. Потяг до втаємниченості. І одночас більше радіо. З Вікою мені буде складніше..."

Трамвай перебрів Куренівку і зупинився на Червоній площі. Ми підбігцем кинулися до зупинки таксі. Моє нетерпіння передалося Олені. На зупинці було вільно, і ми могли одразу сісти в машину, якби не затримала дурна пригода. Поблизу зупинки стояли кружкома перехожі, і по той бік паркану з людських постатей щось тоненько скавучало. Олена проштовхалася в коло, а за хвилину підійшла до мене з крихітним щеням

на руках. ("О, ці мені жінки! — неприязно подумав я.— їх хлібом не годуй, лише дай когось пожаліти...")

— Воно навіть не породисте,— скривився я.— Хтось залишив на вулиці, аби не топити. А навіщо тобі?

— Без мене воно загине, воно ж таке беззахисне.

Ми сіли в таксі, машина рушила, і Олена підсунулась до мене:

— Ти тільки поглянь, воно таке миле. Воно одразу полюбило мене. Дивись, як горнеться.

І тут підсліпувате собача ніби сказилося: вискнуло, шарпонулося з Олениних рук і забилося у куток, під переднє сидіння. Ще й молочні гостряки вишкірило у мій бік. По тому енергійно зашкрябало об дверцята таксі, бачте, воно не бажало їхати зі мною в одній машині! Аж шофер обернувся і попрохав угамувати цуценя, боявся, що залишаться подряпини. Олена взяла собача на руки, затулила од мене своїм тілом. Цуценя трохи вгамувалося, але все одно ловило дрижаки, зачувши мій голос, і пискляво гарчало.

— Подумаєш, характер...— Я силувано посміхнувся.

— Воно тебе боїться,— сказала Олена.— Уперше бачу, щоб собака так боявся людини.

— А може, я вовк? — пожартував, тетеріючи од свого зухвальства.— Може, я вовк, тільки перекинувся в людину?..

Шофер озирнувся і вискалив зуби: веселі пасажири трапилися. Олена нічого не відповіла, вона уцитькувала своє щеня.

Швидко, але статечно ступав я хідником повз конторські вікна. На сходах дозволив собі підбігти, перестрибуючи через дві сходинки, але міцно тримався за поруччя. До приймальні зайшов поважно, без поспіху. Секретарка накривала друкарську машинку. Побачивши мене, підхопилася.

— Ви знаєте, тут таке було...— зашепотіла, озираючись на двері директорового кабінету.— По-перше, про вас уже двічі запитував Георгій Васильович. Ви, звичайно, знаєте, що він залишається директором? Але яке серце. Петре, яке серце! Сьогодні я закохалася в нього, слово честі. Не ревнуйте, ви такий розумненький, інтелігентний хлопчик, ви все зрозумієте. Це платонічне кохання. Уявляєте, ще нічого не відомо, усі упевнені, що його відправлять на пенсію. Раптом директор збирає в своєму кабінеті актив. Петре, це треба було бачити. Я стояла в дверях, дзвонили телефони, але я не могла відірвати очей від його обличчя! Ну, не суптесь. Петре, він як дитя безневинне, слово честі, він лише дарує мені сигарети, це так чисто! І ось уявляєте, усі почуваються, ніби на похороні, раптом він підводиться і каже схвильованим, мужнім голосом: "Товариші, це наша остання спільна нарада, завтра за цим столом сидітиме новий директор, я чесно прокерував конторою сімнадцять років, і мені хочеться попрощатися з вами..." Тут він заплакав, натурально заплакав.

Я поцілував її холодну щоку, рішуче ступив до кабінету директора.

— Нарешті! — вигукнув Георгій Васильович.— Ну як, зібрав своє паперове військо?

Отже, він уже говорив про мене з Прагнімаком, бо, окрім заступника, ніхто не знав, навіщо я відпрошувався.

— Готове до бою! — одрапортував я, шукаючи на обличчі директора слідів тривожного дня,— їх не було.— Форми номер три, виявляється,

мені не треба, довідку з будинкоуправління підпишуть завтра, тепер з місця прожи...

— Ех, розвели ми бюрократію! — похитав головою Георгій Васильович, перериваючи мій монолог.— Є термінове доручення. Квиток на завтрашній матч уже маєш?

— Ні,— засумував я.— Так забігався. Та й не дістати, мабуть. Міжнародна зустріч (я згадав афіші на рекламних дошках).

— Теж мені молодь. Уже й крила опустив. Боїмося ми труднощів, боїмося. А колись не боялися. Гаразд, бери машину і мчи до стадіону. Знайома касирка там у мене, постукаєш, скажеш — для Георгія Васильовича. Візьмеш чотири квитки — два для мене та моєї Віки, хай спуститься зі свого Олімпу на грішну землю, і для себе із шофером. Як, виграють наші?

— Повинні виграти...— розгубився я, бо не знав навіть, які команди грають.

— Що я чую? — Георгій Васильович відкинувся в кріслі.— Де твоя бойова впевненість? Дух болільників — головне для перемоги!

— Виграємо, Георгію Васильовичу!

— Отак-от. А що, кажуть, Блохін не гратиме?

— Уперше чую.

Директорові кортіло поговорити про футбол, але я давився кожним словом. Це було для мене все одно, що аналізувати лексичні особливості китайської мови.

— Ех, не впізнаю свого помічника! — Директор зирнув на годинника. — Покійний Харлан був футбольний академік. Ото голова! Він знав результати зустрічей десятирічної давності. А футбольний прогноз!.. Ну добре,— нарешті змилостивився,— завтра матимемо час досконально обміркувати футбольні проблеми. Поїдемо з тобою, друже, у Мрин. Справи, браток, справи. Ранком приготуєш папери і щоб о десятій — як штик. Мусимо повернутися до футболу.

— Зрозумів, Георгію Васильовичу!

— Будь здоров! Біля стадіону машину відпустиш.

— Слухаю, Георгію Васильовичу! Дозвольте...

І тут обличчя директора схолодніло.

— Звідки це у вас, молодий чоловіче, "слухаю", "дозвольте"... З якої такої опери?

Я знітився і мовчав, аби ще більше не напсувати собі.

— У нашому колективі стосунки товариські. Звичайно, не якась там вакханалія, а з відчуттям відповідальності. Лише так, молодий чоловіче. Подумайте...

— Інерція,— промимрив я, ледь не плачучи від злості на себе.

— У нас із вами не мусить бути інерції,— твердо проказав Георгій Васильович, і чоло його заясніло.— Ми з вами не маємо права на інерцію. Ось так.

— Даруйте.

Я шанобливо схилив голову і вийшов.

Коли він нарешті пробився крізь юрму до каси і взяв квитки на футбол, пробило шосту годину. Початок вистави в оперному театрі (отже, курс на Вікторію, а Олену — в запасні...) — за півтори години. У ці півтори години треба було вкласти обмінне бюро (адресу він дізнався в секретарки директора), читальню — нашвидку переглянути останні публікації про футбол, інакше про що розмовлятиме завтра з Георгієм Васильовичем, і вечерю.

Шишига узяв штурмом переповнений тролейбус — люди верталися з роботи.

Він ступив у двір бюро по обміну житлової площі, як ступають першовідкривачі на берег невідомого континенту: з осторогою і тріумфом. На сірому асфальтованому квадраті юрмилися, жваво перемовляючись, люди. Шишига нерішуче зупинився, не знаючи, до яких дверей податись. До нього уже підходили:

— А ви що обмінюєте?

— Однокімнатну на Нивках.

Розчарована мовчанка.

— А що хочете?

— Однокімнатну чи двокімнатну в центрі.

— Ну...

Іронічне:

— Біля оперного — згодні?..

— Саме біля оперного і шукаю.

— Який швидкий! Однокімнатну в центрі...

— Та він жартує!

— Що він хоче?

— Однокімнатну в центрі на однокімнатну на Новогостомельській...

— Років зо два походить — знайде. Пам’ятаєте, зимою тут ходив довготелесий, з бородою? У нього двокімнатна на Відрадному, так уже виміняв на площі Толстого, оформляє.

— Ну, знаете, краще жити на площі Толстого у ванні, аніж на Відрадному у двокімнатній.

— Даруйте, це вже як для кого.

Шишига вислизнув з гурту і прочинив перші двері, які трапилися на очі.

— Ви уже знайшли собі обмін? — зупинила його на самому порозі літня жінка.— От щасливчик...

— Та ні, я тут уперше,— Андрій зніяковів: — Почуваюся першокласником.

— А на облік стали?

Шишига похитав головою. Нарешті він матиме інформацію, бо досі лише губив час. Вицвілі очі жінки молодо спалахнули: раділа, що має перед ким продемонструвати ерудицію у справі обміну квартир.

У реєстраторську була черга. Андрій прихилився до одвірка і жадібно слухав розмови. Ішлося, звичайно, про квартири. Однокімнатна, двокімнатна, сорок шість метрів, кімната в комунальній, з сусідами, а скільки у вас сусідів, шістнадцять метрів, у мене троє, але тихі, де б ми й хвалили своїх сусідів, як не в обмінному бюро... Хтось тихо засміявся, розмовляли тільки пошепки, ніби там, за дверима, ішла урочиста відправа чи засідав суд. Щось різнило цих людей від звичайних вуличних перехожих (смак перцю чи лаврового листу в супі, смак коньяку в чашці кави).

Двоє лисуватих працівників у темних піджаках із синіми сатиновими нарукавниками сиділи за письмовими столами реєстраторської. Шишига опустився на стілець і дещо флегматичним голосом сказав:

— Даруйте, я забув удома паспорт. Можна без паспорта?

Паспорт лежав у внутрішній кишені піджака, але з пропискою у Броварах.

— Ви в картотеку чи до бюлетеня?

Він не зрозумів.

— Ми випускаємо раз на місяць бюлетень, який продається в газетних кіосках. А ще маємо внутрішню картотеку.

"Бюлетень — це довго, а мені потрібно одразу, завтра, ні, ще сьогодні,— мізкував Шишига.— Та й зазирне раптом до бюлетеня хтось із конторських. Скажуть, міняє квартиру, якої ще не отримав..."

— Бюлетень — це пізніше. Мені поки що до картотеки,— відчув у голосі прохальні нотки, і це подивувало його: у складніших ситуаціях вистачало нахабства та певності, а тут губиться перед дрібним клерком.

Реєстратор дістав бланк, і він з насолодою продиктував колишню Петрову адресу, відомості про квартиру, а потім, що натомість бажає — однокімнатну чи двокімнатну в центральних районах, бажано неподалік від оперного. Андрій завважив легкий посміх на блідому обличчі службовця бюро.

— Пробачте,— Шишига змовницьки нахилився ближче, голос його тремтів од збудження,— а такий обмін у принципі можливий?..

— Різні обміни бувають. Іноді сам дивуєшся: і чого люди обмінюються? Ось, будь ласка, квитанція, сплатіть в ощадній касі. Якщо не встигнете до сьомої, прийдете завтра.

Я вибіг з обмінного бюро на бульвар і підтюпцем подався у бік найближчої ощадної каси. На вулицях було повно людей. Я наштовхувався на перехожих, вибачався, якщо встигав вибачитись, а то й мовчки чухрав далі. Я мусив усе оформити сьогодні, хоч і не міг пояснити собі, навіщо поспіх. І встиг. Повернув реєстратору квитанцію зі штампом ощадної каси, натомість одержав картку-перепустку і гулькнув до картотеки.

...З картотеки я вийшов останній, власне, не вийшов, а мене випровадив чоловічок у круглих окулярах з дротяною оправою: пробило сьому годину, картотека зачинялась. Глибоко вдихнув гіркувате повітря — почувався хмільним. У дворі так само товпилися і розмовляли про квартири, але я вже не міг дозволити собі тої розкоші: на мене чекали бібліотека і театр. Заточуючись, пішов з двору і все пришвидшував ходу, потім побіг навпростець, через Ботанічний сад.

Був тихий осінній вечір, у ярах Ботанічного саду гусли сутінки, гострі запахи лісової землі, прілого листя сколихнули мене. Я, жартуючи, клацнув зубами, звук був гучний і характерний, ніби зачинилася пастка з тугою пружиною, перехожі подивовано косували очима. Не протверезівши гаразд після мікроклімату картотеки, я п’янів знову, тепер уже од лісового духу.

Зовсім не пригадую, як полишив людну алею і скотився в урвище, де вже було поночі. Тіні та запахи дражнилися, і я гнався за ними попід молодим горішником та дубняком, ледь не наздоганяв і вже вільно, не стримуючи себе, клацав зубами. Почувався дужим, як ніколи, забув про втому, гасав із кутка в куток Ботанічного, завбачливо обминаючи освітлені алеї. Я був ніби в загоні, за огорожу якому слугували лискучі, під парасольками ліхтарів, стрічки асфальту. Раптом наполоханий дівочий вереск перетнув мені дорогу, я завмер під вільхою і лише згодом наважився визирнути. У присмерках я бачив, здається, краще, ніж удень. Двоє, він і вона, сиділи на лаві, під крутосхилом. Вона обвила йому шию і тремтячим голосом сказала:

— Там хтось є. Я боюся. Ходімо звідси...

— Дурненька... У саду ще повно людей, хтось і тут швендяє. Що нам до них! Ти любиш мене?

— Люблю...

Яке там кохання, скаженів я в темряві, самі літературні штампи, що їх начухрали з книжечок людці, є лише бажання і невтолена пристрасть! Не стримався, щось лихе закричав: з моєї широко роззявленої пащеки вихопилося гарчання. Чорною поторочею проскочив я повз скоцюблених од страху закоханих і з розгону вигулькнув на залитий білим світлом асфальт. Лише тут я прийшов до тями, поправив краватку, обтрусив землю з колін і поспіхом майнув з-під здивовано-наполоханих людських очей.

Було десять хвилин на восьму, часу для академічної бібліотеки замало, я міг ще встигнути до студентської читальні, у зал періодики, але там легко зустріти Великого Механіка. "А втім, може, він із своєю Льолькою тішиться безхмарним сімейним щастям",— подумав іронічно. На крайній випадок, щось вигадаю. Скажу, що за його прикладом закохався і поспішаю на побачення. Я вибіг на Володимирську і пострибав по крутих сходах університетської бібліотеки угору.

...Коли за чверть години я вертав назад, насмикавши з останніх номерів спортивних газет чужих думок про перспективи футбольних команд у нинішньому сезоні, аби було з чим стати завтра перед очі Георгія Васильовича, побачив раптом між другим і третім поверхами бібліотеки Великого Механіка, що замислено плуганився назустріч. Я блискавично заналізував ситуацію і, не випускаючи поруччя, що його міцно тримався тепер на гранітних крутосхилах, метнувся угору та припав за виступ стіни. Юрко пройшов мимо і зник за дверима читальні для науковців. Я з полегкістю передихнув і залишив бібліотеку: тільки й було часу, аби добігти до оперного, узяти квиток і зайти до театру.

І раніше, до Харланової загибелі, Шишига зрідка навідувався до оперного. Квиток брав найдешевший — на балкон. Там було порожньо, хіба кілька студентів бовваніло над червоним бар’єром. У першому антракті він бродив порожнім фойє, між колон, полохаючи по кутках молодят, що цілувалися. У другому антракті сходив на поверх, де буфети, і випивав п’ятдесят грамів коньяку, закусуючи шоколадною цукеркою. У Голосієво повертався з відчуттям, що недільний вечір провів приємно.

Сьогодні дешевий квиток на балкон не годився — Андрій купив найдорожчий, у середні ряди партеру. У фойє вже було безлюдно, оркестр грав увертюру. З першими музичними акордами Шишига вчув запах ковбаси. Запах наплив з другого поверху. Андрій піднявся по сходах і побачив у буфетній вітрині бутерброди з ковбасою. Лише тепер відчув, як зголоднів. "Загорніть п’ять бутербродів,— невимушено сказав буфетниці, ковтаючи слину.— Ні, сім,— додав поспіхом,— нас семеро..." У

кутку фойє, за колонами, тремтячими од нетерпіння, пальцями розгорнув папір, ковтав бутерброди, майже не жуючи. З останніх двох злизав ковбасу, а хліб викинув у смітницю. Аж тоді почелепав до зали, ступаючи важко і сонно.

У залі було шумно — аплодували оркестрантам. Під той ляскіт я прошмигнув на своє місце і зручно вмостився у кріслі. Оркестр знову заграв. Поповзла угору завіса, оголивши картонні дерева, хащі, тюлеві тумани — сьогодні, як ніколи, я був тверезий і не колінкував перед жалюгідною ілюзією, що її сплели руки декораторів. Я заплющив очі, у партері було тепло і присмерково. До антракту — хвилин сорок, я міг трохи спочити після напруженого дня. Солодке забуття напливало на мене. Я не спав, але й не реагував на зовнішні подразники, як сказав би Великий Механік, перенапружені нерви розслабилися, шлунок спокійно, діловито перетравлював вечерю. Я прислухався лише до його приємної роботи, раз по раз різко повертаючи убік голову та клацаючи зубами. Це був інстинктивний рух поза моєю волею, я і завважив його, коли відчув на собі здивовані погляди сусідів.

Відгорнув сіру пелену, що оповила мене, і побачив голі плечі жінок у відблисках з оркестрової ями, голови глядачів, наче пні на просіці, крижану гірлянду люстри, яка звисала зі стелі, і обличчя, в присмерках наче підсвічене місяцем латаття на воді. Я знову заплющив очі — утома брала своє. Але тепер я не міг відмежуватися од музики, що підступно тривожила приспану свідомість, а то зненацька нападала, баламутячи мене картинами свавільними, дивними.

То видавалося мені, що я у пущі — тьмяній, вогкій. Десь угорі шумить верховіття дерев, а тут — сумирний затишок. Я лежу у заглибині, що її сам вирив під поваленим грабом, і так мені добре, як не було вже давно, а може, й ніколи. Гомін лісу навіває дрімоту, я радо віддаюся її пестощам. Раптом вихор злих, приголомшливих звуків падає на мене, тривожно голосить флейта, похмурі акорди струнних, десь далеко на узліссі сурмлять пересторогу сурми, і вже дрібно рокоче барабан у глибині оркестру; він доносить людський дух, запахи заліза і пороху, м’язи мої

напружуються, я шкірю зуби і деру кігтями лаковані бильця крісла, сурми звучать усе ближче, вони кличуть до борні за життя, я схоплююся на ноги — і цієї миті мене люто штовхають у спину:

— Врешті-решт, ви ж мені заважаєте...

— Та він п’яний, хіба не бачите? — злий шепіт із сусіднього ряду.— І навіщо п’яних пускають до театру!

Я отямлююся, сиджу рівно, статечно, але за якісь хвилини тепло і присмерки знову вколисують мене...

Розбуркали мене остаточно гучні оплески, що нагадували постріли під зеленим склепінням лісу. Вони дедалі частішали і зливалися у безладну стрілянину, ніби ліс уже оточено і мисливці полохкають звіра сліпими залпами, женучи його до стрільців, що причаїлися на вовчих стежках. Я різко випростався, сповнений тривоги й страху, шарпнувся убік — сусіда по кріслу ледве встиг підхопити свої окуляри. Без окулярів він був смішний і безпорадний. Я весело клацнув зубами біля його обличчя. Тоді, наступаючи на ноги, перечіплюючись об коліна, рвонув до виходу. Зала поступово наповнювалася світлом...

У туалетній кімнаті вмився і витер обличчя хусткою — холодна вода привела до тями. Лиш тепер зрозумів, що там, у залі, накоїв дурниць, привернув до себе увагу. Зупинився біля дзеркала, спробував дати лад обличчю. Воно підкорялося найменшим вольовим зусиллям, а ще ж допомагав пальцями, ніби мав справу з пластиліном чи гончарною глиною. Обличчя, ніби на замовлення, ставало енергійним, бадьорим, як у простецького, рекламно щирого, "наського" хлопця. Після кількох репетицій елегійний смуток сповивав моє високе чоло, а куточки губ меланхолійно опускалися. Я місив свої пухкі шоки, зсовував до перенісся брови — і вочевидь народжувався новий Шишига: серйозний, заглиблений у себе, внутрішньо складний — жінки так полюбляють індивідуальність! А в очах — утома і затаєна пристрасть...

Гра мені подобалась, але до туалету вже заходили, і я вибрав останнє: меланхолійну, з натяком на розумний скептицизм, заглибленість у себе. Це найбільше пасувало хвилині, до якої готувався, і мусило заінтригувати Вікторію. Я бачив у дзеркалі, як важчає, стає проникливішим мій погляд, як звужуються зіниці, наче у звіра, що виходить на нічне полювання. Порівняння із звіром уже не лякало мене. Почав був думати про Вікторію, проте обличчя одразу ж втратило чіткі обриси, і я мусив напружитися, мобілізувати волю, щоб зберегти форму, в яку втілився. Безперервний жорстокий контроль над собою. Я позаздрив Харланові, котрий мав вольове, ніби витесане з каменю, лице. "У тебе, Шишиго, дуже безформне личко,— штрикав, бувало, Петро.— Одразу видно твоє соціальне походження. Ніби зазираєш до паспорта. Ти — із службовців. Із тих, що служать..."

Я вийшов у фойє, влився у пішу кавалькаду. Спогорда проминув буфет, ковзнувши по бутербродах ситим поглядом, столики, де густо зеленіли пляшки з-під пива та лимонаду, вітрину з фотографіями акторів. Виписавши півколо, механічно — почувався частинкою потоку — повернув назад і нарешті побачив Олену. Власне, спершу я помітив Віку. Цибата, сухорлява постать у білому кримпленовому платті, що лишало оголеними гострі, засмаглі плечі. Вікторія була приємно дисгармонійна. "Вона вродлива,— відзначив я з холодною тверезістю,— але це не звичайна собі привабливість жіночого обличчя. Це інтелектуальна вродливість, саме інтелектуальна. Запам’ятати і при нагоді сказати їй..." Неповторності обличчю Віки надавали не лише очі — великі, виразні, з живим блиском, а й високе чоло, чутливі лінії губ, навіть брови, що, здавалося, жили осібним нервовим життям: то запитально вигиналися, то ламались на крихітні хвильки, і ті хвильки уперто бились об незворушний берег скронь, то ставали раптом спокійними та лагідними, як вересневе осоння. Олена поруч із Вікою програвала, банальнувате лице не молодої вже жінки, втім, вона ніколи мені й не подобалася, це була лише гра, тепер уже непотрібна, але треба вдавати, що нічого не змінилося, жінки мстиві. Я радісно усміхнувся назустріч Олені:

— Добрий вечір!..

— Вечір добрий! — Олена щиро мені зраділа, вона вже не сподівалася побачити мене в театрі.

На Віку я не дивився, бо ще вдень продумав сценарій знайомства.

— Ви не знайомі? — швидше ствердила, аніж запитала Олена, і лише тепер я дозволив собі перевести погляд на Віку. Погляд навмисно байдужий, зосереджений на чомусь глибшому й істотнішому, аніж театральні знайомства. І раптом завіса упала, вир давно тамованого, невтоленого почуття зануртував у моїх очах. На коротку хвилю я навіть перестав стежити за своїм обличчям, я усього себе вклав у цей погляд. Віка зарум’яніла, подала руку.

— Майже знайомі. Киваємо одне одному трохи не щоранку крізь скло автомашини. Хоч ви такий діловитий, що не помічаєте легковажних студенток…

— Бо в робочий час я — тільки клерк.

— А хто ви зараз? — Вона вже з цікавістю дивилась на мене.

— Людина…— Я ледве спромігся вимовити це слово, таке чуже й неприємне було воно мені. Щоб приховати сум’яття, я легенько торкнувся її тоненьких холодних пальців: — Андрій Шишига звуся. Шишига — злий дух за слов’янською міфологією. Отже, стережіться!

— Вікторія. Самі символи, цікаво, правда?

Я усміхнувся: вона ще бавилася в життя, як недавно — у ляльки. Тепер ми пішли разом — я, Вікторія та Олена. Але фойє було завузьке для трьох, бо назустріч теж лився людський потік, і Олена скоро лишила нас наодинці, приєднавшись до гурту знайомих.

— Як вам сьогодні Калиновська?

"Капиновська, калина, калинове дерево, узлісся, калиновий цвіт, червона калина, червона кров, вечір, вечірня газета, фотографія — так, це популярна балерина..."

— Ефектно, але прісно, згодьтеся, Віко. Мавка у драмі уособлює природу. А природа — вічне боріння злих, непримиренних, мстивих сил. Це страшні пристрасті,— я стиснув зуби,— а не солоденька елегія.

— З вашого боку — це суб’єктивізм.— Я трохи не розсміявся, так серйозно, менторськи прозвучали її слова.— Є усталене, традиційне розуміння образу. І не завжди, тим більше на балетній сцені, вмотивоване власне його трактування. Для мене, як і для більшості, з дитинства Мавка — щось дуже світле і ніжне. Мавка Калиновської така, якою ми звикли і хочемо її бачити. А техніка в неї дивовижна!

— Мистецтво — це оголений нерв, а не дешеві сентименти,— я криво посміхнувся.— Сентиментальність — од неповноцінності. Життя — хаос, колотнеча світла й пітьми, а тут оксамитові крісельця, затишненька зала, картонні кущики, мальовані краєвидики, приємна музичка, приємні балеринки — ненавиджу!

— Ви такий пристрасний, хіба не можна спокійніше...

— Ви хочете сказати — байдужіше? Не можу, не вмію. Кожному з нас доводиться заново будувати світ, починаючи з першого дня творіння до останнього. А байдуже творити не можна.

— Чому б вам не жити у світі, який збудовано до вас? Добрий вечір, Андрію Семеновичу! Пробачте, Київ — велике село, обов’язково зустрінеш знайомих.

— Справді, чому? — У моєму голосі бриніла гіркота людини, яку не хочуть розуміти.— Будь маленьким клерком, скоро станеш більшим — і вже не ти, а тебе зустрічатимуть біля контори, або раптом поталанить —

і випадок піднесе тебе на щабель вище. Мене, наприклад, нещодавно запрошували в наше управління, відповідальна перспективна посада (я кинув це ніби між іншим, треба бути прогресивним, але перспективним, хай коліщатка її мозку зафіксують і це). Але ні, ви надто розумна особистість (не сказав — жінка, бо в поділі на статі є якесь приниження), щоб не розуміти елементарних речей. Для вас цей світ теж затісний, я відчуваю, але він надто затишно обставлений, щоб бажати просторішого. Я кажу правду, так чи ні?

Я зазирав Вікторії у вічі, я не давав їй отямитись, отут я вже диктував! Але рибка, загнана на мілководдя, раптом стрибнула через волочок і зникла в каламутній, збитій чобітьми рибалок воді.

— Вечір добрий, Маргарито Семенівно! Як Анатолій Григорович? Мама казала, що в нього був інфаркт... Боже, який жах! Вітайте його од мене. Ні, мама на дачі. Вона у неділю повернеться. На все краще... Бачили, які у неї круглі очі? Знак, що моє нове плаття подобається. Ви, чоловіки, не розумієте, що жінка стомлюється од емансипації і навіть од інтелектуальних розмов. їй хочеться час від часу почувати себе справжньою леді, вбранням якої захоплювалися б і якій цілували б ручку. Лев Толстой геніально відчув це. Пам’ятаєте перший бал Наташі Ростової? Ця сцена досі п’янить мене, хоч я майже дійшла тої межі, коли літературу сприймаєш лише розумом. Навіть у нашому фільмі вона зворушлива. А пам’ятаєте...

Голос Віки звучав десь поруч, але я вже не розбирав слів, я був уже не з нею, а наодинці з собою. Я бачив себе збоку: гарно вбраний мужчина, певний себе, трохи агресивний потяг до благополуччя. Добрий вечір, вечір добрий, ви завтра у нас будете? Я не знала, що ви уже повернулися з дачі, я вам завтра потелефоную, дякую, він поїхав за кордон, знаєте, він так стомився від цих поїздок, йому треба відпочити, я пропоную влітку відпочити в Болгарії, на Золотих Пісках, так, мені казали, що нічого особливого, але принаймні не нудно, а минуле літо я просиділа в Гагрі, дочка страшенно нудилася, до завтра, вітайте тата, він буде на прем’єрі? Що ви, на початку місяця захищає докторську, і зараз не

вилазить з кабінету, по вуха в книжках, ви бачили його монографію? Дуже гарне оформлення, береш у руки і одразу відчуваєш, що це наукова праця, я погрожую, що скоро знайду коханця, вітай маму, на цім тижні я до вас заїду...

Підлога в керамічнім мереживі, люстри — як маленькі сонця, вогні тріумфальної дороги, по якій котиться колісниця завойовника-переможця Андрія Шишиги, город, узятий на щит, щасливе відчуття влади над матерією і часом, відчуття скульптора, руки якого виліплять з глини усе, що заманеться розумові, навколишність — це глина, розумний той, хто розумно діє, живий організм, якщо він діє розумно, поводить себе так, щоб підтримувати у собі життя, це теж симбіоз, агресивність Петра Харлана плюс розум Андрія Шишиги.

А між тим, уколисуючи себе солодкими видіннями, я був схожий на ледачкуватого хлібороба, який сипнув у ріллю пригоршню проса і солодко захріп у передчутті пшоняної каші, горобці тим часом поклювали просо, це далебі з казки.

— Ага, ви хотіли втекти, а я вас наздогнала! — Олена взяла мене під руку.

Незадоволений собою, я похмуро мовчав. Уже дзвонив другий дзвоник. Антракт було втрачено. Я заколисав себе мріями, коли треба було діяти. Я ще повиставлявся, сидячи між Оленою та Вікою у партері (трапилося вільне місце). Сховав підборіддя в долоні, наче тамував враження од музики й танцю: як глибоко і пристрасно я можу відчувати! А очима косував на Вікторію, ловлячи на собі її зацікавлені погляди. Проте в другому антракті Олена не залишала нас ні на хвилину. Вони вдвох про щось теревенили, я ж волів замислено мовчати, відбуваючись скупими іронічними дотепами. Все ж я був винагороджений. Коли ми виходили з театру, Вікторія трошки відстала від Олени і прошепотіла:

— Мені було цікаво вас слухати...

— Спасибі,— якомога зворушеніше відповів я.

Вона, можливо, чекала, що я скористаюся з нагоди. Але я мужньо промовчав, покладаючись на щасливий випадок. Завтра після футболу, завтра після футболу. "Коли жінка помітить, що ти нею зацікавився, ти уже втрачаєш в її очах",— це сказав Петро Харлан.

— Може, вас підвезти? Я возила маму на дачу і не встигла поставити машину.

— Дякую, мені зручно на метро.

Вони удвох сіли в машину, і Віка увімкнула мотор. Я самотньо стояв на краю тротуару. "Москвич" проплив повз мене, і я довго дивився йому вслід, поки два червоних ока не загубилися серед вуличних вогнів.

Королівський бал скінчився, Попелюшці час знімати золоті черевички.

Ще ніколи я не почувався таким самотнім на гомінкій вечірній вулиці. Люди, здавалося, щось підозрювали і сахалися мене. У гастрономі касирка взяла з моїх рук гроші двома пальцями, ніби я був чумний. На ескалаторі метро я жадібно втупився у стрічний потік облич, але люди дивилися крізь мене. У вагоні люди стояли, ніхто не сідав біля мене, ніби від мене на версту відгонило вовчим духом. А може, я став дуже підозріливий, і все це мені привиділося.

У Харлановій квартирі я сів біля телефону, подумки перебираючи, кому б міг зараз подзвонити,— я був один у всьому місті. Я набрав довідкове і поклав трубку, тільки-но почув голос телефоністки. Я мучився від самотності — і водночас мене дратували людські голоси. Поспіхом роздягнувся, ліг у постіль і з головою накрився ковдрою, прагнучи сну як рятунку. Уже засинаючи, я раптом підхопився і відімкнув вхідні двері: у замкненій квартирі мені було задушливо й тісно...

Зозуля у кухні (Харлан любив настінні дзиґарики з гирями, вони нагадували йому сільське дитинство) прокувала дванадцять: я спав.

Вовк солодко потягнувся, виструнчивши тіло на половину кімнати, від тахти до столу. У присмерковому світлі, що його скупо просіювало вікно, він весь сріблився. Вовк обійшов кімнату, вицокуючи нігтями по паркету, і тицьнувся головою у двері. Кімнатні двері прочинилися, голосно бамкнула кватирка, протяг залоскотав ноги вовкові, і з східцевого майданчика крізь щілину у розчахнених протягом дверях лягло на вичовганий паркет каштанове пасмо світла. Вовк прищулив вухо і пірнув, ковзаючи по слизьких сходинках, у запахи смаженої цибулі, вапна, нафталіну і прального порошку.

Просто жовточеревого (одсвіти міста, пожежа в лісі, запах горілого, але пожарищем не пахло, пахло людьми) неба глибока дрож сколотнула його, бганки пробігли по широкій спині. З поля, розмиваючи контури будинків, напливав туман. Вовк кількома стрибками перетнув асфальтовий двір. На автотрасі гострий дух смоли і бензину ще раз нагадав йому про місто, але по той бік дороги уже лежало поле, що пахло вогким туманом, нехворощю, гнилою картоплею і мишвою. Земля легко пружинила, бігти було приємно, попереду випурхнув птах, за ним стелився теплий слід. Картоплище скінчилося, тепер солом’яний дух витав над полем, крізь сіру млу забовваніли скирти.

Раптом сторчакуваті вуха вовка ворухнулися. Низьке, закличне, збуджуюче виття пробилося крізь повсть туману. Вовк ошкірився і вперся лапами у вогку землю, прислухаючись до ночі. Ніч мовчала, зате вітер, що котив клуби туману на жовклий пухир міста, приніс далекі запахи, і вони наповнили вовка солодкою тривогою: пахло лісом і звіром у лісі. Він усіма чотирма лапами відштовхнувся від землі і крупною риссю, напрямки, через видолки, межі, канави, рівчаки, бур’янища пустирів почкурів од себе, од людей, од самотності — до вовчої тічки, до своїх...

...Коли наситилися, розляглися на пагорбку й ліниво гризли кістки. Вовк дрімав неподалік вовчиці, поклавши голову на лапи, і прислухався

до ситого вуркотіння в шлункові. Приємна млість склепувала очі, солодко розтікалася по притомленому нічною мандрівкою тілі. Запахи прілого листу, сіна, осиччя і дубових яблучок, грибів, болотяної твані лоскотали ніздрі, навівали думки прості й легкі. Ось тут він нарешті мав усе, до чого поривався. Пливло перед очима, ніби в тумані: ланцюжок вогнів на узгір'ї — дачне селище, вовчі тіні на сірому піску, хмаристе небо, лаз під парканом, голубі блимавки на довгастій морді, спалахи пострілів, гонитва по лугу...

Зненацька в селищі по той бік болота кукурікнули півні, і зграя схопилася. Спершу звірі трималися гурту, навскачки огинаючи ліс, але скоро тічка розсипалася, і вовк залишився сам. Натрапивши на власний слід, він уже не стримував бігу, а щодуху мчав у бік міста, над яким все яскравіше займалося небо.

Другі півні застукали його поблизу міста, на картоплищі, звідки уперше вчув тужливий поклик вовчиці.

Третіх півнів, що заголосили в сарайчиках робітничого передмістя, вовк уже не чув.

Глава шоста

Лише тепер, коли директорова машина вихопилася із лабіринту міських магістралей на Мринське шосе і назустріч попливли розлогі сосни та двоповерхові котеджі, а не стільники житлових масивів, Шишига відчув, як він стомився від міста. Так навесні, звільнившись від зимового пальта, шапки й теплих черевиків, дивуєшся раптовій легкості, а ще більше своєму кількамісячному подвижництву. "Місто — це морське дно, всіяне перлинами,— подумав він, розкидаючи руки і вмощуючись зручніше, аби ввібрати в очі більше мерхлої осінньої зелені.— Ми ж — ловці перлів. Пірнувши в глибини, швидше рвемося нагору, щоб ухопити повітря..." А він дивувався, що Петро Харлан кожні три місяці навідувався

у свій задрипаний Пакуль, хоч там у нього, окрім старих тіток, до яких давно збайдужів, нікого не лишилося.

Андрій зласкавілим поглядом проводжав зелені парканчики передмістя, зелені віконниці, білизну на шворках через усе подвір’я, голуб’ятники у глибині дворів, сизі голови капусти на грядках. Затишні провінційні декорації зворушували його. Він став згадувати супокійне, старосвітське передмістя Мрина, де проминуло його дитинство. Але непомітно ідилічні, підфарбовані пам’яттю картини затишного міського дитинства відпливали й гасли, їх настирливо застили чорно-білі, гравюрно чіткі пакульські спогади Петра Харлана: чорні лінії соняшників на занесеному снігом городі, чорні, аж сиві, дерев’яні комори на колгоспному дворі, чорне зоране поле, на якому він, грузнучи по щиколотки в ріллі, збирав торішню картоплю — на крохмаль, в’язкий, поліський чорнозем обсадженого вербами шляху на Шептаки, куди Харлан ходив у восьмий, дев’ятий і десятий класи,— три роки, десять тисяч кілометрів, чверть екватора, чуні, в яких хлюпає вода. І раптом — як спалах: рожева, в білих квітках куля під сволоком, у приземкуватій хатці, її залишив хлопчик з міста, що літував у Пакулі; коли тітки затоплювали в печі і теплий дух ішов по хаті, куля крутилася на нитці, наче жар-птиця літала під стелею, жарптиця, котра випадком залетіла з недосяжно далекого кольорового міста і зазимувала...

— То що, твій товариш жениться, в бояри йдеш? — несподівано запитав Георгій Васильович.

Чорні птахи спогадів спурхнули і розлетілися, наче галки з пакульської церкви, він знову усвідомив себе Андрієм Шишигою, який бігав до школи на сусідню вулицю, мав у дитинстві окрему кімнату, встелену оксамитовими на дотик доріжками, з барвистим килимом на стіні, з червоним абажуром під стелею, і навіть мав блискучий спортивний велосипед: мати з вітчимом нічого для нього не шкодували, аби тільки вчився на "відмінно" та вступив до інституту.

— Не такий уже він мені й товариш,— обережно мовив.— В одному гуртожитку студентами жили, тільки й того. І не він жениться, а його женять. Знаєте, Льолька...

— А де ж вони житимуть?

— На Подолі кімнатку зняли. Кооператив будуватимуть. Льольчина мати — директор школи, допоможе.

— Але конструктор з нього тямущий, хіба ні?

— Тямущий, божа іскра є, лише...— Андрія сколихнуло передчуття небезпеки.

Повів вітру приніс на узлісся дух людини, людського житла і хатнього вогнища — чорні нічні марення прокинулись, зануртували на споді свідомості. "Навіщо директорові моя думка про Великого Механіка і уся ця розмова?" — сполошно билося в голові.

— Лише не дисциплінований?

— Це ви точно сказали — недисциплінований, у думках своїх недисциплінований! Ніколи не знаєш, що від нього чекати, гальм не має. І з тим цехом — пам’ятаєте — ніби він і правий, а таку бучу зняти, та ще через голову керівництва, ніби він найрозумніший у конторі, а всі інші — дурні...— Шишига панікував: можливо, йдеться про квартиру чи й про посаду завідуючого відділом. Такі тихенькі довго плентаються у хвості, вівцями прикидаються, а потім так рвонуть, що лише курява вслід.— Часом не добереш, справді він хворий на голову чи прикидається. Ще в інституті, пам’ятаю, тижнями, було, не їсть, не п’є, на лекції не з’являється — вічний двигун винаходить. Уночі в коридорі чи в умивальнику на підвіконні прилаштується — і креслить. Тоді його Великим Механіком прозвали, так і прилипло. Та він увесь такий — сюди смик, туди смик. Механічний факультет закінчив, у медицині ані бум-бум,

а оце ось куди, ви думаєте, впрягся — в онкологію! Ніби це хобі у нього, а яке відношення має це хобі до основної роботи? Намірився синтезувати усе, що відомо про рак, і відкрити людству шлях, шо веде в Мекку... А ти, людство, вдячно аплодуй Великому Механікові та виливай з чистісінького золота його сухоребру постать.

Шишига примовк, очікуючи, як директор прореагує на випад, але той незворушно шелестів газетами. Йому б загнуздати емоції, але страх, що Георгій Васильович справді має відносно Юрка якісь плани, позбавляв здорового глузду.

— Звичайно, його самодіяльна онкологія — загальщина, дилетантство. Це не вісімнадцятий вік, коли можна було займатися науками, не підводячись з-за письмового столу, і знаходити істини на кінчику пера. В основі сучасної науки — складнющі експерименти. Онкологія як хобі — принаймні смішно. Бачте, він збирає факти і узагальнює їх! Новітній Гегель...— Андрій говорив уже злостиво, а що Георгій Васильович мовчав, то монолог його ставав підозріливо пристрасним.— Буцім таке безглузде борсання в книжковій повені дає йому право почуватися на голову вище од інших! Ніколи я не любив книжників, які нехтують реальним життям. Звичайно, я теж міг би шугати думками в хмарах і плювати звисока на все, що кублиться в земній порохні. А як припече, стукатися до адміністрації і канючити квартиру: одружуюся. Та ще ж і не так просити, як усі смертні просять, а з пихою на інтелектуальнім обличчі: я, мовляв, вище од цих дріб’язковостей, ви самих себе ощасливлюєте, даючи мені квартиру...

Нарешті Шишига змусив себе замовкнути. Директор мовчки переглядав газети, шофер мовчки вів машину, і їхнє мовчання здавалось Андрієві осудливим. Він волів би зараз розмовляти про будь-що — Великого Механіка, контору, футбол, космос,— аби не лишатися наодинці із собою. Дорога уже давно вигулькнула з передмість, розчахнула сосновий, з багряно-жовтими острівцями дубняку ліс (глиця, вишита химерно перехрещеними тінями, наче моруга ковдра з верблюжої шерсті,— це був останній міський образ Шишиги за тої втечі з Києва),

відтак замерехтіли лісові дороги та стежки, що губилися в тіні дерев, і він проводжав їх жадібними, туманіючими очима. Ясно-зелений після недавніх дощів луг розпростерся перед подорожніми; далі стелилися такі ж ясно-зелені озимі, вишпиговувалися з-за обрію баня церковки та лискучо-сизі крила вітряка. Андрій уже з півроку не виїздив за місто, окрім дніпровського пляжу, і зараз чим довше дивився крізь бокове скло на даленіючі поля, тим гостріше хотілося ступити на вогкуватий, м’який ґрунт і піти стиха світ за очі; мав нагальну потребу руху, бо тільки рух, відчуття зовнішньої свободи порятувало б його нині від самоаналізу та примірювання на себе всіляких моральних догм. Але машина щохвилини долала півтора кілометра, і простір зоставався поза мікросвітом, що його чітко окреслили залізо, гума та скло. І цей мікросвіт уже тужавів, навертаючи розбурханого Шишигу в самого себе. Шишига противився, одвертався, задкував, наче кіт, якого товчуть писком у місце, де напакостив, раз у раз повторюючи Петрове закляття: "Аналізуй ситуацію, а не власний пуп!" — проте мусив-таки з нахабною задерикуватою веселістю й подивом прошепотіти: "А все ж ти, Шишижко,— велика наволоч..."

Аби ще більше упослідити себе, почав пригадувати товаришування з Юрком: світлі хвилини взаємної приязні, вечірні бесіди, коли твій розум не знає спину і сягає, здається, вершин, віддзеркалюючись не без замилування у розумі ближнього, коли думаєш і дбаєш не про себе, а про всеньке людство, думаєш наївно, самовпевнено, ідеалізуючи і себе, й людство...

"Ну й що? Зрадник, перевертень, покруч, наволоч я — а хіба що?" Від такої холодної ясності Шишигу аж морозом обсипало, ніби ось-ось загуркочуть небесні громи і покарають його. Але небеса мовчали. Машина так само стрімко бгала під себе простір, настромлюючи на лінію свого руху села, поля, переліски, череди корів, що паслися обабіч дороги, під акаціями та осокорками. Шишига посміхнувся, спершу обережно, несміливо, куточками вуст, ніби ступав на тонку кригу, відтак губи його розтяглися, ошкірюючи дві обойми широких, щільно посаджених зубів. Він оборонявся наступаючи.

"Яка, власне, різниця, такий я чи інший? Мораль — тільки шумовиння, піна на реальному житті, а наші інтелігентики на кшталт Великого Механіка не наважуються зняти рожеві окуляри й вигадують світ, у якому живуть. У кожному з нас сидить вовк і лише чекає на слушний випадок, щоб ошкіритись. Я існую, і непогано існую, дай боже кожному, хоч щойно визнав, як кажуть книжники, власну вовкодухість; небо не впало, і машина, в якій я так зручно розлігся, не ударилася об вербу..."

Але потроху хвиля холодної щирості відхлинула, і Шишизі закортіло накинути на себе хоч якусь одежину. Люди закутуються в ганчір’я не лише заради тепла, одяг — це крихітна фортеця для одного, фортеця, за стінами якої можна бути наодинці з собою, щоб ніхто на тебе не тикав пальцями... Він почав думати, що його випад проти Юрка буде тільки на користь Великому Механіку, він давно поривається піти з проектно-конструкторської контори в інститут, йому хочеться більш творчої роботи, але поки що боїться пускатися берега, в цих книжників така слабка воля, та ще зазнайомився з Льолькою. Тепер директор, знаючи правду, сам підштовхне Юрка до цього рішучого кроку.

Невдовзі Шишига мав себе трохи не за благотворця Юркового. Проте намул у душі залишився, і пейзажі за вікном машини уже не зворушували Андрія. Він заплющив очі, вважаючи за краще подрімати, але крізь сірий туман дрімоти раз у раз проскакували іскорки несподіваних думок, здогадів, картин минувшини, мозок не вгамовувався. З-поміж них Андрій радо вирізнив одне-єдине: вовкодухість його — щось наносне, зовнішнє, це те, що впало на нього, як грім з ясного неба, по смерті Харлана. Став пригадувати себе ще до випадку на сходах, і якісь хвилини минуле життя бачилося таким світлим, що Шишига аж стрепенувся, воліючи ступити назад, через дві останні доби, аби знову відчути колишню легкість і безтурботність.

Він полюбляв вечорами, глитнувши у їдальні борщу, приземлитися із склянкою вина у барі на Хрещатику і бездумно дивитись, як густішають за скляними стінами акваріума сутінки, як дим синіми пасмами окутує люстру під стелею і зависає на крилах незрушного вентилятора. У такі

хвилини він справді ні про що не думав: над його затишним кубельцем тихо спливав час, ніби спокійна, могутня ріка. Потім він закурював ту єдину сигарету, позичену в Харлана, яку дозволяв собі випалити, одну сигарету на день, він беріг себе, сам не знаючи навіщо. Зате ця єдина сигарета надзвичайно смакувала йому, і він ковтав дим, як вино чи каву, дрібними ковтками. Часом з ним заговорювали і викладали перед Шишигою п’яні мудрощі, він слухав і мовчав.

У вихідні спав мало не до півдня, по тому дбайливо голився, одягав свіжу сорочку, празниковий костюм і їхав до ресторану обідати. Випивав сто грамів горілки та смачно їв. По обіді бродив Києвом, дивився кіно, а на вечір напрошувався в гості до знайомої перукарки, уже незаміжньої. Роздягаючись у неї, вішав костюм до шафи, на плечики. Але ночувати не залишався ніколи, щоб не засмічувати голову перукарки надіями на нове заміжжя. Ще він любив у дні значних футбольних боїв, коли всі, навіть господиня, в якої знімав кімнату, спішили на стадіон і Шишига залишався сам на весь будинок, сісти в розлоге крісло перед телевізором і дивитися матч, вимкнувши звук: постаті футболістів беззвучно метлялися по блакитному екрану, наче мільга в акваріумі...

— Коли тебе, Шишиго, пускали на світ,— добродушно казав Петро Харлан,— полінувалися накрутити пружину. Раз, для годиться, крутнули, та й по тому. Якщо чиясь рука спроможеться ще хоч на два оберти — то, може, й ти людиною станеш...

Петро навіть на пляжі не знав спочинку: то гасав по мілководдю, викрешуючи водяні іскри, то до якогось товариства приставав — м’яча футболив, то борюкався з першим стрічним. Запливати ж далеко не ризикував, через кожен метр ногою дно шукав, ледь глибінь — одразу до берега. І добре плавав, і дужий був, а боявся втонути, раптом руки чи ноги задерев’яніють. Шишига ж тільки до річки — розімнеться, по березі спроквола походжаючи, витреться мокрим рушником, аби тіло до холодного звикло, а тоді шубовсть у воду і поплив аж до середини Дніпра. Вертався, коли вже якийсь пароплавик чи катерок тривожно засурмить і човен рятувальної служби помчить навперейми. Тоді виходив

на берег, приємно стомлений, лягав на пісок горілиць, обличчя затуляв од сонця газетою чи детективним романом, і наставали чи не найсолодші хвилини Шишижиного життя. Тіло скоро підсихало, впивалося сонячним теплом, у грудях млоїло; та ніжна млість розтікалася по жилах, ставало ліньки навіть подумати про рух. Зупинявся час, і сонце покірно завмирало над розпростертим Андрієвим тілом, а відтак напливала глуха, жовтогаряча юга, що скрапувала реальні обриси речей...

Андрій дрімав, ніби зависав у невагомості, не відчуваючи ні себе, ні світу,— і тільки коли стрічна машина на великій швидкості проносилася по трасі, лишаючи по собі високий уривчастий посвист, він скидався на подушках директорової "Волги", усміхався, не розплющуючи очей, бо все ще не хотів розлучатися з напівзабутим спокоєм, з ясним літнім днем, з гарячим піском...

Лише з часом крізь ту солодкаву імлу пробився легенький постук, ніби дзьобало курчатко, що мало ось-ось з’явитися на світ. І помчали сполохані, буцім табуни антилоп прямісінько на кінокамеру (кадри хронікального фільму), тороплені думки та плани: якщо нічого не витанцюється з Харлановою квартирою, куплю, саме куплю, а не побудую (тесть допоможе — я ж не можу чекати, з Вікою не тинятимешся по голосіївських та броварських кутках), кооперативну квартиру. Однокімнатну купляти нема сенсу, треба двокімнатну, це коштуватиме, дай бог пам’яті, свого часу Петро обридав цією арифметикою, три-чотири тисячі карбованців, половина материного особняка... Матері його, хай Аллах дає їй здоров’я, ще жити й жити, вона усе підганяє сина женитися, бо мріє дочекатися правнуків, сільський гарт у жінки, замолоду та у війну і жала, й косила, й носила, а зараз усенький час на своєму городі, квітничок завела. Нерви — ще й він, молодий, позаздрити може, хіба що якийсь нещасний випадок, мало хіба лихих випадків трапляється у наш час, вулицю страшно перейти, ідеш з дому і не знаєш, чи повернешся... Він захитав головою і примусив себе думати про інше.

І не спам’яталися, як проскочили півдороги. Тут я вже почувався буцім удома: після інституту працював на цегельні неподалік од траси. Я жадібно загріб очима сіру стрічку бруківки і дві знайомі верби; блиснуло і зникло, уже лісосмуги виструнювалися за склом шаленіючої "Волги". А що було б попросити шофера на хвилину зупинитися побіля тих верб. Але директор дрімає: газети шаруділи, сповзаючи з його колін.

Що ж, мені вже не треба було голосувати на узбіччі, тепер я поблажливо і сентиментально зиркав з вікна машини на тих, хто простягав назустріч нам руку. Я ніжився на м’якому сидінні і розчулено думав, як то добре — іти по бруківці, а ще ліпше — збоку, по стежці, а навколо поля, поля...

Ненароком згадалося, як приїздив до нас на завод з обласного центру Петро Харлан отакої ось ранньої, спечної осені, але в чорних шкіряних рукавичках, він обожнював у них ходити, ніби хворів на екзему і ховав руки. Уже тоді Харлан рвався до столиці, а я нікуди не рвався, лінькувато креслив проект реконструкції цегельні, який потім потрапив до Георгія Васильовича, сподобався йому, і мене забрали на роботу до Києва, в контору. Багато що забулося, а чорні Петрові руки запам’яталися...

"Тисяч вісім дадуть за будинок, але ж половина дому — вітчимова, а він міцний дідуган, і мене переживе. Мати має не одну сотню на ощадній книжці. Але сотні ті — лише через шість місяців по...— такий закон. Отже, близько чотирьох тисяч. Втім у тестя — не лише зв’язки, знайдуться і збереження..."

Нарешті я завважив: плету в думках казна-що, ніби й справді їду на материн похорон. Зосередився і спробував виштовхати із свідомості напосідливу ідею, але вона вперто не давалася до рук, наче вертке щученя на мілководді. Тоді я заштовхав її глибше в свідомість, натомість пригадуючи, коли востаннє їхав цією дорогою. Ще у лютому, матері якраз виповнилось п’ятдесять п’ять, ішла на пенсію і дуже просила приїхати. Я погодився не вельми охоче — не любив домувати: при зустрічах мати з

надією зазирала мені в обличчя, ждучи радісних вістей. Усе життя вона сподівалася на мої казкові успіхи. Натомість було звичайне забезпечене холостяцьке існування без карколомних злетів, зате й без падінь. Мати розчаровано бурмотіла, коли перехиляла келишок з вином, що син удався не в неї, а в свого флегматичного батька. Не знаходячи поживи своїм шанолюбним мріям, вигадувала, фантазувала, висповідуючи фантазії перед сусідами та родичами. Я знав про це і почувався в Мрині кепсько.

Одного разу ми з матір’ю пішли на гостину, а там... "Я дозволю собі відчайдушний, але блискучий крок, так би мовити, красиво зіграю на публіку. Якщо в понеділок з квартирою Харлана буде вирішено на мою користь, а воно так і буде,— до мене вернулася звична самовпевненість, — я того ж дня подам нову заяву! Мовляв, красненько дякую керівництву, але вважаю, що квартира зараз потрібніша Юркові та Льольці, а я поки що переконаний холостяк, загартований по голосіївських кутках, тому прошу виділену мені житлоплощу передати молодій сім’ї...— Я аж пашів од щасливої ідеї.— Цей стратегічний хід створить мені популярність і серед начальства, і серед загалу. Адже нікому і в голову не прийде, що я раптом успадкував чотирикімнатний котедж..."

Я ледве відмахнувся від тих причепливих марень і з тривогою подумав, чи й справді не сталося чого лихого з матір’ю, може, це інтуїція? Смуток і тривога були зараз дуже на часі. Я вхопився за них, бо таки любив матір — почувався запущеним у піднебесся аеростатом, якого тільки тонка шворка єднала з землею, а ту шворку тримали материні руки. Від самої думки про нещастя очі зволожилися, я задивився у вікно, на придесенські заплави, аби приховати од шофера свою смутну розчуленість.

І десь по тому (саме переїздили міст через ріку, і крізь чавунні рамена холодно заясніла вода в окрайці з червонобурої шелюги) поріг свідомості переступила нахабна гостя. Я ще здалеку почув її гупання, але не мав сили боронитися, став збоку й застиг, вражено спостерігаючи, як та

думка порядкує у моєму власному мозкові. "Спадок одразу вирішує для мене стільки проблем! Мати завжди хотіла, аби я став кимось значимішим, ніж досі. Втім, навіть біологічно усе правильно — старе дерево одмирає, аби коріння живило і гнало угору молоду парость..."

В’їжджали у Мрин.

Просто шляху на зеленому пагорбку височіла церква. Білі площини її стін стрімко злітали в небо, що його заволочувало пір’ясте низькохмар’я; під хмарами той політ віншували легкі, золоті, сонячні бані. Шлях тицявся в узгір’я, оббігав його, і церква ніби ширяла над подорожніми, розпростерши ясно-білі крила.

— Уміли будувати! — проказав директор, повертаючись усім тілом, аби довше бачити храм.— Дивишся — і, здається, піднімає тебе, звеличує...

— Ілюзія! — з нежданою злістю проказав я, аж Георгій Васильович подивовано зиркнув на мене.— Уміли впливати на психіку, тільки одривали людей од землі. Ніби десь щось іще є.

— Воно звичайно...— Директор притих, дивлячись тепер просто себе — в асфальтову стрічку вулиці.

Я розумів: сьогоднішня поїздка не зблизила мене з директором, скоріше навпаки. Що ж, Георгій Васильович відчув мою вовкодухість, але відчув і силу! Ще Харлан хвалився, що директор іноді пасує перед ним. Моя нестримна, наступальна (будьмо відверті — нахабнувата) енергія лякала його. Хай швидше дає дорогу, хай поступається місцем, інакше я і йому покажу зуби. Георгій Васильович потрібен мені лише як сходинка. І як щит супроти Прагнімака. Бо тому поки що зубів не покажеш — виб’є. Від згадки про заступника директора у мене підупав настрій...

Зі справами впоралися ми швидко, тут я вже постарався. Помітивши мою запопадливість у роботі, Георгій Васильович злагіднів:

— Ну, козаче, годину-дві, поки ми тут з товаришем згадуватимемо наші молоді літа, погостюй у матері. Скажи шоферові, хай підкотить тебе під неньчині вікна. Але не запізнюйся, бо автобусом нас наздоганятимеш — футбол!

Я заскочив у кондитерську, купив торт і пляшку мускату для вітчима. Хоч вітчима, може, й не буде вдома, у когось майструє, ремонтний сезон, вікна-двері-печі, він до всього вдатний. Машина пронеслася куцими центральними вулицями міста і звернула на бруківку, яка брала приступом піщані згір’я. З обох боків бруківки стояли одноповерхові, часом ще давні, з високими підмурівками будиночки; вилинялі на сонці ясно-коричневі, руді чи зеленкуваті дахи, стіни й загорожі, що їх мережили тьмяним багрянцем кучматі верхів’я садків. На ушулах воріт незворушно дрімали коти, паперові квіти рожевіли на свіжій ваті між подвійними рамами. Уздовж бруківки попід парканами вилискували стежки.

Це вже був світ мого дитинства, і серце забилося швидше. А коли машина за моїм знаком шмигнула в бокову вуличку — я геть розчулився. Від недавніх думок, що гнітили в дорозі, лишилася тільки щемлива, але вже не така обтяжлива готовність до сумної несподіванки, проте мати моя, жива й дужа, стояла на ґанку і, щойно шофер загальмував, сплеснула руками та побігла до хвіртки. Я вийшов з машини, недбало кресонувши дверима, ніби то була для мене буденна справа — виходити з "Волги", і тепло усміхнувся до матері. Вона обійняла мене, потяглася цілуватись. Я ніколи не любив цих ритуальних поцілунків при зустрічах, все ж пересилив себе і цмокнув біля материного вуха, упіймавши себе на чіткій думці: "Тільки-но я думав про материну смерть..." Проте в душі не відчув ні огиди до себе, ні розпачу — лише твереза, холодна байдужість. Вернувся до машини, запросив шофера перекусити, але той мовчки похитав головою: машину чекав директор. Я спогорда кивнув, ніби

дозволив їхати, мати стежила за кожним моїм рухом, через паркани зиркали сусіди.

— По тебе приїдуть? — ревниво запитала мати.

— Акумулятори сіли, ледве дотяглися,— сказав перше, що спало на думку, аби не розчаровувати її.— Послав у майстерню, мо’, трохи підзарядять, звідти й поїдемо. Лайдакуватий шофер трапився, треба гнати в три шиї. Руки до всього не доходять, роботи по горло. Я — на годинку...

— Ну, як там у тебе, розказуй,— похопилася мати, щойно ми ступили у двір,— як з квартирою? Ми ранком листа твого одержали. Я вже ж так наплакалася! А старий свариться. Ревеш, каже, як корова, із добра, і з горя. Я ж йому одвічаю: як не плакати, коли така радість. Он, кажу, деякі, з ким Андрійко до школи ходив, пиво в ларках жлуктять та валяються під парканами. А нашому, кажу, дав Бог світлу голівоньку...

— Квартиру одержав, живу, але ще не прописаний,— пробасував я.— Робота, звичайно, відповідальна, думати за багатьох доводиться.

— Ти вже ж так, синочку, я тобі скажу: про службу дбай, тільки й здоров’я бережи. Бо як згубиш здоров’я, то нікому тоді не будеш потрібен...

Мати примусила мене тут же, в дворі, намалювати патичком обриси квартири, розпитала, де яка мебля стане, чи просторий балкон і куди виходять вікна. Я аж упрів, задовольняючи материну цікавість, але ж мусив сьогодні виканючити чималі гроші і поклав бути терплячим. Від платні лишилося карбованців двадцять, а при моїх планах двадцять нічого не важить. Нарешті зайшли до хати. У вітальні бенкетували вітчим та його брат, колишній шофер, що жив по сусідству. Обоє були вже напідпитку.

— А, синок! — почав балакучий після чарки вітчим.— А ми думаємо, що то за міністр приїхав на "Волзі". Ну, здоров, здоров! Сідай до столу, братеник уточку встрелив, дичинкою закуси. Може, воно й не так культурно, як у столичних ресторацiях, а смачно й дешево. Сам встрелив, сам з’їв. Так що, мати каже, уже косо розписуєшся?

— Як то? — спохмурнів я: мене дратувала непоштива вітчимова мова.

— А то ж є поговір. Сусід сусідові, чиї сини десь там у городах, по канцеляріях, і каже: "Так що, Пантелію, твій син усе ще прямо розписується?" — "Прямо..." — зітхає Пантелій. "А мій пішов угору, уже косо!" — хвалиться сусіда. Ну, резолюції різні там накладає на бомагах, біля начальства треться. Так я питаю і тебе: косо чи прямо?

— Косо...

— Ну, так давай вип’ємо, що й ти нарешті косо, бо мати тут переживала...

— Андрійко наш — уже заместітель директора,— втрутилася мати, якій кортіло похвалитися перед шуряком.— Ось вам і "Солом’яники", різним тут носа і втерли...

— Не заступник, мамо, а поки що лише помічник,— скромно уточнив я. Але вітчимів брат не дослухався, йому кортіло виговоритися перед свіжою людиною.

— Був у нас заместітель директора по хозчасті. Ну й шельма був. Тягнув усе, що під руку попадало. Передчував, що ось-ось виженуть, так нічого не понімав, як шкодливий кіт, зробився. Визиває раз мене, вивези, каже, мила ящик, тебе на прохідній не потрощать, довіряють. А я не боюся, одвічаю, бо уже всі знали, що попруть його: "Не хочу за шматок мила в міліцію попадати. Ти, кажу, черево набиватимеш, а я — по тюрмах?" Так він як визвіриться: "Тепер ти в мене промиєш машину

спиртом! Знаю, як ти промиваєш!" А тут кінець місяця, я заявку на півлітра спирту в контору. А він, шельма, пише: "Видать літру авіаційного бензину". Я до головного, головний посміявся і виписав спирт. Так що ж ви думаєте, вигнали його, а недавно біля пивного ларка стрічаю. Пізнав, з п’яних очей обніматися лізе. А я дулю отакенну згорнув і під ніс йому: "А спирт, сучка, помніш?.."

— А я вік прожив — чужого не взяв, хіба коли трісочку на підпал,— вітчим поклав між чарок, тарілок, полумисків коряві, із задавненими мозолями долоні.— Сокиру чи кельму навхап — і вперед, за Родіну, як казав наш ротний... Ну, дзюбонемо, щоб ти ще косіше!..

Проводжала мене до тролейбуса мати.

— Ти вже там дивись, Андрійку, шануй старших. Як умирав мій тато, ще в Пакулі, ти зовсім маленький був, зібрав нас усіх і каже: "Як гукають, діти мої, так і відгукуються. Кажуть на біле чорне, і ви кажіть — чорне, а кажуть біле..."

Я лагідно усміхався до матері крізь вікно тролейбуса. Вона щось гукала, я швидше вгадав, аніж почув:

— Бережи гроші!..

Закивав головою і притис лікоть правиці до кишені, де похрускувало шістсот карбованців. П’ятсот, які просив у листі, і сто — від матері, на обживок.

Кільцевий тролейбусний маршрут обіймав передмістя, прилучаючи до цивілізації романтичні прерії Шишижиного дитинства. Скоро асфальтова стрічка вигулькнула на край міста, виписала еліпс навколо клумби і повернула до центральних магістралей. За еліпсом асфальт було ніби одчикрижено велетенським різаком: далі лежав битий піщанистий шлях. Несподівано широкий після міських вуличок, до ладу не вкочений (тільки

дві крем’янисті колії звивисто лисніли під хмуруватим небом), з острівцями вигорілого за літо моругого солонцю і горбатими вербами на узбіччях, він раптом упав Андрієві в очі і сколихнув щось глибоке та щемне в душі. Шишига аж сколотнувся весь, припав до вікна. Але тролейбус уже розвертався, і тепер лише крізь запилену шибку на причільну стіну вагона впала невиразна тінь забутого, чужого і водночас навдивовижу кревного світу: піщана дорога з гадючками вибоїстих колій, верби, поле і небо.

— Уже, ма’ть, машини дременули,— проказав од передніх дверей сільський дядько, в куфайці, шапці-вушанці і з кошовкою напереваги.

— Так, мо’, молошна ще буде,— з глибини вагона розкотився лункий жіночий голос.— Гляди, коли б і картоплі сьогодні не возили, учора наче в радійо казало.

— Хіба хто з учреждєнія буде додому їхать. П’ятниця...

Тролейбус зупинився, двері розчинилися, і голоси випали назовні. Не виважуючи, що його спонукує, Андрій підхопився і шаснув у двері, навздогін неоковирній пакульській говірці. Юрма, що товпилася біля дверей, трохи нам’яла йому боки, але Шишига ошкірив зуби, шарпнувся, когось відштовхнув, комусь наступив на ноги — і був вільний. Стояв посеред сірої курної заплави (її утворював переліг, який тут стрічався з містом) і, жадібно вивертаючи чутливі крильця ніздрів, вдихав збудливі запахи поля. Шишига уже не вмів їх розрізнити, тому лише здогадувався: так пахне складена в скирти солома, ще не ралене вівсянище, щойно вивергнута плугами земля, полинові сухотрав’я на лісосмугах, встелені вимолоченим льоном підлужжя...

Немов сновида, він озирнувся стуманілими очима довкола і побачив гурт дівчат та хлопців, одягнених по-міському, але ще з обвітреними засмаглими обличчями і особливою, сільською, неекономністю в рухах. До них тулилися дядько та молодиця, які щойно вийшли з тролейбуса.

Гурт товпився навколо таксі. Шофер курив, поставивши ногу на буфер. Андрій підійшов, владно узявся за рукав шоферської шкірянки:

— Пакуль. Туди й назад.

— Па-куль...— передражнив шофер, не зваживши на Андріїв тон.— Усе життя мріяв ночувати в полі. Он скоро дощ уперіщить.

Шишига дістав новеньку, з подарованих матір’ю, десятку.

— Без здачі.

Шофер стенув плечима і спроквола поліз у машину. Андрій плюхнувся на заднє сидіння.

— І нас, дядьку, до Пакуля! — загукали з товпи.

— По рублю, дєвки? — вишкірився таксист.

— Я вам плачу, їдьте,— густим голосом наказав Шишига.

Шофер розвів руками, співчуваючи дівчатам, і взявся до керма. Таксі рушило. Шишига звільна розкинувся на подушках: волів бути сам. Заплющив очі і ніби скам’янів, впившись подушечками пальців у спинку переднього сидіння. Вилиці випнулися, натягши шкіру обличчя. Щелепи зводила судома, і час од часу він ворушив ними, буцім гострив зуби. Ані осінні поля, ні переліски обіч шляху, ні стрічні машини, ні сама дорога — ніщо не вабило його зору. Лише глибокого самоусвідомлення, що він іде в Пакуль, потребував зараз Шишига. Чомусь пригадалося Петрове падіння на сходах, похорон, глухий постук, коли забивали труну, ляпотіння вогкої глини об віко труни, передзвін лопат — і раптом торжествуючий яскравий сплеск, ніби він здолав смерть.

Уже неподалік Пакуля Шишига розплющив очі і побачив, як підлужжя, облямоване річечкою, перекидається нижче шляху в роздольні луки, а за ними манливо туманіє листяний ліс, далекий і близький водночас. Це вже було не ті обжиті світлі бори, що обступали Київ. Десь тут, за болотами, зачиналися поліські нетрі. Шишига міг ухопити в очі саме узлісся: густі чагарища на вирубах, непролазне осиччя, олішняк, далі темно-багряною стіною зводилися гребені пущ, заполонюючи собою виднокіл.

— Грибів, напевне, багато,— голосом, що зривався, проказав Андрій. Його давила задуха.— Сходити б...— І раптом галаснув на шофера: — Ліворуч крутіть, бачите, колія, напрямки в село!

Битий шлях підбігав близько до лісу, а Шишига уже не покладався на себе.

Востаннє я був у Пакулі ще школярем — приїздили з матір’ю та вітчимом по картоплю. Мати хоч і цуралася сільських родичів, хоч і зневажала все, що нагадувало їй про село, від картатої хустки і до говірки, все ж економіку ставила над власні уподобання. У селі можна було купити і дешевше, і без обману.

Старенька полуторка, на якій приїхали на роздобутки, зупинилася на перехресті сільських вуличок. На пагорбку темніла, обкушкана по саму стріху соняшничинням, хатка з високим дощатим ґанком. На ґанкові стояв хлопчик моїх літ і широко відкритими очима дивився на нас. Він був у чунях з червоними бахилами і в старенькій куфайчині з закасаними рукавами. Його вилицювате обличчя вивершувала шапка-кубанка з вицвілим, але все ще малиновим верхом. Я позаздрив: кубанки у мене не було. Мати визирнула з кабіни (ми з вітчимом їхали в кузові):

— В оцій халупі ти народився, Андрійку. Дякуй матері, що досі тут не гибієш...

У мені материні слова не пробудили жодних емоцій, я просто не міг уявити себе на цьому белебні, під зеленим від моху козирком стріхи, у душі моїй невідступно жила інша реальність — брукована міська вулиця, ошатний будинок під шифером, де завжди було тепло і сито, моя окрема, з голубими шпалерами, кімната. Зате я зрозумів після материних слів свою велику перевагу над селюком у чунях та куфайці. І, помщаючись за кубанку, якої я не мав, але яку мені хотілося мати, показав йому язика. Хлопчик ніяк не відповів на те, і я відчув, що він розуміє мою вищість та покірно згоджується з нею. Уже коли я працював у Києві, Петро Харлан (а на ґанку був саме він), приїжджаючи з Мрина у справах, пасував переді мною, хай і недавнім, але мешканцем столиці. Це було у нім з дитинства — відчуття щабля, на якому стоїть людина, навіть географічного. Він мислив світ по вертикалі.

Хату в матері з батьком купили Харланчихи, Петрові тітки. Були вони аж з Рогу (куток Пакуля, під лісом), у війну їхнє дворище згоріло. На нашім гористім кутку вони так і не прижилися, все поривалися назад, у Ріг, але статки не дозволяли будуватись. Я знав це з Петрових оповідок. "Біля лісу дух інший,— казав Харлан, ніби й тут, у Києві, журився за Рогом.— І все інше... Ти не розумієш. У місті треба триматися центру, а в селі — лісу..."

Дорога була вибоїста, пошкрябана плугами, але ми щасливо проминули кладовище і вже під’їздили до вівчарні, коли шлях перетнула широка смуга свіжої ріллі. У полі (гони були довжелезні) дирчав трактор: орали на зяб, а заразом прихоплювали й полівку. Було зрозуміло, що машина ріллю не переповзе. За вівчарнею починалися пакульські городи, і я миттю прийняв рішення.

— Зачекайте мене. Я заплачу.

— Задощить скоро. Тоді сидітимем на цих дорогах до Страшного суду.

Портфель я залишив у машині, дощовик узяв на руку. Ріллю перебіг широкими, розгонистими стрибками. Ноги грузли по щиколотку, вогкий чорнозем набивався в черевики, його лоскітливий дотик приємно холодив. Перевзувшись, я обминув вівчарню і через пустирі подався до села. Ноги мої хвицькали дике зілля, якому я не знав назвиська, воно солодко, дурманно пахло. На пустирищі примітив колонії пасльону (впізнав його з оповідок Петра, він хвалився, ніби усе дитинство смакував пасльоном, я ж доводив, що паслін отруйний). Жовті грона пасльону дисонували з похмурим, аж темним небом. Я зірвав кілька ягід, не без остраху кинув до рота. Перша здалася нудотно-солодкою, але я швидко звик, ніби теж у дитинстві ласував ними, і знову надибав пасльону в жменю. Якось ми з Харланом тинялися подільським ринком, питаючи пасльону,— з нас насміхалися: "А дьогтю не треба?"

Пустирище скінчилося. Я переліз через жердки і пішов межею. Картопля була викопана, знесена в купи й накрита колив’яшником. На круглих буртах просто неба лежали жовтогарячі гарбузи. Вздовж межі стирчало безголове соняшничиння — зграї горобців поперед мене спурхували з пасинків. Я гладив долонею шерехуваті соняшничини. Нагнувся зашнурувати черевика: ясно-зелено трав’янів пирій. Попід межею випиналися з чорнозему червоні, наче рубінові, келишки дрібних квітів. Я усміхнувся не знати чому. Здавалося, усе це я колись знав, любив, і тепер воно мені сниться. У вишняку стояв терпкий дух винного погреба. На корі старих дерев медвянисто рожевів вишневий ґлей, поосінньому тугий, із шкарубкою шкіркою. Я жував ґлей разом з лусочками вишневої кори: гіркуватий смак дощової води, живиці, березового соку...

По той бік переярка барвисто виструнювалась на узвишші нова пакульська вулиця — деревця в палісадниках були ще молоді, куці, і цегляні котеджі з мансардами, розфарбовані в біле, синє й зелене, височіли над ними опасистими мурованими гулліверами, що забрели в країну ліліпутів, їхні випуклі цинкові й шиферні дахи нагадували аеростати, хоч і припнуті до землі, але сповнені мрій про небо. Харланів хутірець, відгороджений од Пакуля колгоспним двором, не входив до

генерального плану забудови села, ділянок для будівництва тут не виділяли, і він був приречений на природне, біологічне, як казав Петро, зникнення. За якийсь десяток літ тут колоситиметься поле. Мабуть, через те мені здавалось, що темно-сірі тини, парканчики, частоколи, хлівці та хати хутора, оперезані попід стріхами кукурудзинням і сніпками околоту, завбачливо вкорінюються, вростають, вгрібаються в масний чорнозем, і варто мені на хвилину зупинитися посеред вулички, як і я почну вростати в пакульську землю. Харлан навідувався на свій хутірець кожні три місяці (вожу щоквартальні звіти, жартував — чи жартував? — він), але лише на один день, ночувати ніколи не залишався. Петро теж був сповнений містичної недовіри до пакульського в’язкого чорнозему, ніби боявся врости в нього і вже не виборсатись: "Хоч один раз на три місяці мені треба зиркнути на Пакуль, пересвідчитися, що він ще є, і є хутірець на краю Пакуля, є околиця Пакуля — Ріг, де я народився, і є по той бік болота ліс, в якому живуть, за тітчиними оповідями, усі чисті й нечисті сили. Мій Пакуль — це єдина ілюзія, яку я собі ще дозволяю. Але сутінків у Пакулі я боюся — казна-що верзеться на думку, ми ж з тобою, Шишиго, хоч ти й притулився змалку до міста, на безліч поколінь у глибину — полісюки, лісові люди..." Черевики ковзали по буряках, ламали гичку, що соковито хрускотіла. Посеред грядки повільно випростовувалася закушкана в хустки жіноча постать. Я впізнав Петрову тітку.

— А я собі у землі колупаюся та й думаю: і хто це до нас так добивається? — Біля ніг Харланихи стояла корзина з рожевою, в чорних земляних бурульках морквою.

— Гроші вам привіз,— я передихнув.— Мені Петрову квартиру віддали, то я сам за меблі і заплачу. Триста рублів. У кредит він гарнітур брав і лише триста виплатив. Кредитний лист я на себе перепишу.

— Ой, синочку, що вже нам ті гроші, коли Петруся нашого нема...— Вона сухими, вилинялими очима дивилася повз мене.— Лише для нього й жили.

Я помовчав для годиться, потім вийняв гроші, відрахував, поклав у чорну долоню Харланихи.

— Я сам за Петром, як за рідним братом... Але треба жить.— Ще помовчав і додав: — Побіжу, я на хвилинку, був у Мрині, заскочу, думаю. Біля вівчарні машина жде, дорогу переорали. Ще сьогодні на Київ треба. Служба.

— Іди, синку, іди. Хай хоч тобі добро буде. Так ви з Петриком схожі наче, що як гляну на тебе — серце заходиться.

Я поспіхом опустив голову і пішов з городу. Уже від пригребиці озвався:

— Скільки не плач, не вернеш тепер.

— Та і я своїй так кажу... Бог дає, Бог і бере. А карає людину за те, що вона на світі живе. Мертві не караються, мертві сплять. А моя не слухає. Сказав голова у радійо, щоб буряки до неділі викопать, і старих, і малих просили, а хто копатиме, того в неділю городськими автобусами повезуть у театри. Так і вона на буряки подалась. А що ж, поїду і я з людьми в город, каже, до церкви сходжу, свічечку за Петрову душу поставлю. Видається все їй, ніби Петрусева душа по світу досі бродить, покою не знає.

З пригребиці зацікавлено блимало сіре, з рудим переливом кошеня. "Характерний пакульський тип,— посміхнувся я, гасячи неприємну дрож від останніх слів Харланихи.— Широкий, вилицюватий писок, вузькі очиці. їй-бо, чимось на Петра схоже".

— Візьму я цього котика в Київ,— мовив неждано.— Хай і він городського життя скуштує.

— А беріть, як воно вам треба. Кішка ондечки знову черевата ходить. Привела весною, моя й каже: утоплю в копанці. А я їй: хай ростуть, таки живе щось біля ніг крутиться, мо’, кому й приглянеться котик...

Я майже біг пакульськими вулицями з кошеням у руках. Хати так само трималися землі, незворушні і загадкові, як єгипетські сфінкси. Обважнілі темні хмари і собі тулилися до землі, повисаючи на хрестовинні телеантен. Харланові було уже літ з десяток, коли він уперше на возі з гарбузами приїхав до міста. До того нафантазовував місто на теплій черені, накрившись з головою рядном.

Спершу місто асоціювалося в нього з мелясовими пряниками та морсом, що його в четвертях привозили перед храмом тітки, потім з халвою, якої він присягався, коли виросте й житиме в місті, купити повну бочку і з’їсти за один раз, у його голові тоді не вкладалося, що можна наїстися халви. У Києві, коли він бачив у гастрономі халву, одвертався: халви не хотілося і пройти мимо не було сили. Чотири класи пакульської школи він закінчив на "відмінно", бо тітки казали: "Як будеш добре вчитися, виростеш, заробиш багато грошей і купиш халви, скільки хотітиметься". Потім до сусідів на літо приїхав городський хлопчик з червоною, у білих мереживних квітах кулею. Він подарував ту кулю Петрові, і відтоді місто бачилося йому яскравою кольоровою кулею в русі.

У Києві я слухав ці Петрові оповідки з недовірливим посміхом. У доброму гуморі він міг вигадувати своє пакульське дитинство безкінечно. Але тут, на хутірських осінніх вуличках і городах, мені теж бракувало кольору й руху. Колір і рух — як наркотик. Я був немов запеклим курцем, якого лишили без сигарет. Рух, броунівський рух, краплина води під мікроскопом, малюнок у підручнику фізики за шостий клас. Я на мить заплющив очі і побачив Хрещатик, повний люду, центральні магістралі, що по них мчать машини, хапаючись проскочити перехрестя, і різко гальмують, коли шлях перетято червоним світлом, машин збирається так багато, що по їхніх лисих черепах можна перебрести вулицю; спалахує зелене око, і машини шугають уперед, до наступного світлофора — безперервний пульсуючий рух, символ віку, біологічний організм. Місто

вперше бачилося мені живим трепетним тілом, що його клітиною єсть і я, Андрій Шишига. "Я вперше в’їхав у місто на возі з гарбузами,— розказував Харлан, коли недільного дня ми їли на Виставці, в ресторані "Прага", моравських горобців — так звалася м’ясна страва.— Цікаво, що з самого малечку, відколи пам’ятаю себе, я жодної миті не думав, що дорослим житиму в Пакулі. Я ріс для города і усвідомлював це. Я знав, що справжнє життя почнеться лише тоді, коли я назавжди виїду з Пакуля. Довгі роки я ждав і хвилювався. Я любив місто, ще не знавши його, я вигадав його. Я з дитинства мріяв утвердитися в людських очах, але не в Пакулі (Пакуль я любив і водночас зневажав за його малість), а в місті. Я мріяв завоювати місто, як жінку, що вразила уяву, узяти його на щит, приступом..."

Машина стояла на протилежному березі ріллі. Я так само перебіг ріку, що поширшала, бо трактор встиг обійти гони, витрусив з черевиків землю і плюхнувся на переднє сидіння. Таксі помчало, вибрязкуючи на бабаїстій дорозі, над якою все нижче стелилися дощові хмари. Кошеня зібгалося в клубочок, принишкло у моїм приполі. Шофер скосив подивовані очі, і я проказав зворушливо:

— Пакульський кіт!..

Глава сьома

Київ мчав назустріч — їхали швидко.

Розплющивши очі, Шишига з полегкістю побачив край неба червоні вогні радіоантен, по тому дорога яскраво висвітлилася — минали приміське селище. Між селищем та Києвом випала хвилина, коли Андрій знову відчув себе незатишно. Сутінки згусли, чудиська сосон підступили до самісінької дороги, туман тьмарив вогні стрічних машин, розмивав обриси видимого світу, і здавалося, що немає ні асфальтового шляху, ні ліній електропередач угорі, а машина загубилася в непроглядному, неосяжному мороці. Линув не по-осінньому буйний дощ. Шофер зупинив

машину обіч дороги, прикрив голову газетою і заповзявся ставити щітки на вітровім склі. До верб тулилися подорожні, висовуючи з-під плащів та наміток назустріч машинам руки. Вітер розвихрив молоді осокори в підліску, небо лягло на мокрий луг, і тільки в машині ще тлів живий вогонь: тут не було ні дощу, ні вітру. Шишига скрутився в клубок і принишк. "А в Пакулі зараз темінь та грязюка..." — пульсувала думка, і він волів, аби дверцята машини зачинялися герметично. Шофер не одривав очей від дороги, Георгій Васильович дрімав. Кошеня порушило Андрієву самотність, лизнувши шорстким язиком долоню. Він пробіг пучками пальців по його кістлявій спині, полоскотав за вухом. Кошеня подряпалося під полу піджака, згорнулося там і притихло. Він відчував під грудьми тепло його крихітного тіла і сидів прямо, щоб не потривожити П’єра (ще по дорозі від Пакуля до Мрина йому спало на думку так назвати котика). Очі його зволожилися від розчулення: не така вже він погана людина, коли хоче любити і любить це крихітне, беззахисне живе створіннячко. Сильні люблять лише слабких. Світ, у який зараз їде П’єр, такий великий, що кошеня у нім, як макове зернятко. Тільки він, Андрій, міг захистити його.

— Ну що, П’єр? — прошепотів Шишига, нахилившись до кошеняти.— Досить дрихнути, соннюга, наш Київ скоро...

І ніби від тих його слів сутінки розчахнулися, на видноколі між землею та небом повисло велетенське кружало вечірнього міста. Андрій узяв кошеня на руки, тицьнув писком у скло. Жадібно стежив, як П’єр, поблискуючи антенами пишних вусів, косував пукаті очі на городські вогні, і Шишига дивився зараз на місто його ж, пакульськ; ми, очима: ніби уперше бачив громаддя кварталів, засіяне блискітками освітлених вікон, далі від дороги — прямокутники нових багатоквартирних будинків надточували один одного, вписуючи в рожеву площину (саме площину, а не склепіння) неба химерні геометричні фігури, такі відмінні від форм біологічного, рослинного світу і такі певні себе, що живі лінії молодих тополь обабіч магістралі здавалися жалюгідною невдачею творця; вогні блимали, переливалися, в’юнилися, ніби на табло велетенської кібернетичної машини, електронного мозку. Іскрилися дроти над

трамваями і тролейбусами, синьо-зелені вужі плавали у вітринах, асфальт після недавнього дощу теж вилискував, розмальований у червоне, зелене й жовте строгими світлофорами. Шишига пив місто, уперше по довгім часі відчуваючи смак хмільного напою, і ніяк не міг напитися. Одною з химерних мрій Петра Харлана було привезти до Києва тіток і показати пакульцям завойований Харланом город. Він відкладав цю хвилину свого торжества то до входин у нову квартиру, то до весілля. Тітки приїхали, але на Петрів похорон...

— Ну, як там твій пакульський кіт? — прогучав добродушний голос директора.

— Милується Києвом. У дивину...— щасливо усміхнувся Андрій.

— Так-так... Здається, не запізнилися.

Наземні станції метро були повні людей: сьогодні — футбол. На перонах, у жовклім місиві підсвічених ліхтарями присмерків і туману роїлися постаті. Один за одним підбігали вагончики, ковтали натовп і везли по мосту через Дніпро. А тут на них чекали нові, ще густіші, юрми. Андрій знизу, з магістралі, бачив, як ті юрмиська вливалися у вагони, доводячи відносність звичних уявлень щодо об’єму та місткості; відтак, вкрай набубнявілі, вагони спроквола вповзали в жерло тунелю. Легкових машин було набагато рясніше, ніж завжди, ніби вони тільки й чекали нагоди, щоб вихопитися із диктових та жерстяних хижок — на вулиці; усе те повільно сунуло в місто, раз у раз перечіплюючись об захаращені перехрестя.

Це був новітній карнавал, і я уперше поспішав на нього не як гість, а як повноправний учасник. Мене і розбурханий передчуттям видовиська натовп єднає спільність емоцій, переконував я самого себе. Моє серце, як і серце молодика, що повиснув на приступці трамвая, завмирає в чеканні футбольного священнодійства, отже, сьогодні, звільна

розкинувшись на подушках комфортабельної машини, я ближче до маси, аніж два дні тому, затиснутий у куточку тролейбуса.

— Ну як, Андрію,— виграють наші? — здавленим од внутрішньої напруги голосом запитав Георгій Васильович.

— Виграють,— хутко проказав я і по хвилі повторив: — Виграють.

Розмовляти не хотілося. Кожне слово зараз мало бути містке і вагоме.

— Ближче до стадіону? — озвався шофер, коли вони вповзли в старе місто.

— Заскочимо до мене,— голос директора пом’якшав,— мою стрекотуху посвятимо в болільниці.

Я дістав хустку і витер спітнілі долоні.

Ми перебралися через загачений людом Хрещатик і невдовзі зупинилися біля будинку, де мешкав директор. Поки Георгій Васильович піднімався до себе, я поспіхом переодягнувся у сірий, крупної в’язки светр, що його вив’язала і сьогодні подарувала мати. Светри личать мені; головне ж, почуваюся в них мужнішим — наче у панцирі. Шматком домашньої солонини підхарчував кошеня. Тоді розлігся на сидінні й заплющив очі, аби зібрати себе в тугий вузол мобілізованих, напружених нервів і вписатися в личину, під якою зараз виступатиму. Жити — це лицедіяти, кожен з нас грає якусь роль. Думка була не моя — Харланова. За кілька хвилин вийшов з машини і пройшовся по тротуару біля під’їзду — замислений, одинокий, поперечні зморшки зорали високе, уже із залисинами чоло, а вилиці під блідою шкірою обличчя нервово випнулися...

Віка з’явилась поперед Георгія Васильовича, одягнута в легке осіннє пальто незвичного покрою, без рукавів, запнута декоративною хусточкою з двома ріжками на підборідді. Лице видалося блідим, нерухомим, наче з порцеляни. Віка несла його обережно, ніби боялася, що обличчя впаде і розіб’ється на друзки; дивилася долу, виважуючи, куди поставити ногу, але ступала широко, цибато, як лелека у лузі. Кроків за два до мене раптом сталося диво — повіки піднялися, відкривши великі очі, і з них хлюпнуло живе світло. Осяйнувши усе довкола, світло розбудило лице — обличчя Віки, ніби екран щойно ввімкнутого телевізора, лолотіло. Я схвильовано чекав, що на тому екрані проступить. Загадковий кінескоп послав на екран радість.

— Привіт! — кивнула, як кивають давньому знайомому, і біла рука з тонкими промінцями пальців випурхнула з-під пальта назустріч мені.

Я шанобливо схилився і поцілував руку.

— Добрий вечір, Віко.

Вона засміялася. Той безпричинний сміх зворушив мене, але за мить я спохмурнів, гнівний на себе: не дозволяти емоцій, бути зібраним і тверезим. Втім, заспокоїв себе, не так уже й кепсько, що директорова дочка мені подобається, моя гра здасться правдивішою. Для початку треба сказати комплімент. Але повз нас уже плив Георгій Васильович.

— Молодята, сідайте, запізнюємося!

— Отже, товариші, починаємо наш репортаж. Футбол — найпопулярніший вид спорту в нашій країні,— Віка дотепно пародіювала радіокоментатора.— Футболом захоплюються всі — і космонавти, і письменники, і сталевари, і директори, і прості радянські трудівники. Увага, увага, ось внизу, під нами, на центральній трибуні стадіону ми бачимо заслуженого діяча нашої передової науки, лауреата багатьох премій і т. д. І т. п. Що привело на стадіон сивоголового професора?

Прославлений науковець прийшов помилуватися грою прославленого напівзахисника Анатолія Крижа, чиє ім’я зараз на вустах усього спортивного світу! Це Анатолієві належать широковідомі слова: "До науки я завжди встигну, а футбол — молодість". Пробачте, м’яч у Анатолія Крижа, ривок, ще ривок, Анатолій обходить одного захисника, другого, третього, він уже наближається до воріт, ви чуєте, що діється на трибунах? Воротар падає в ноги прославленому бомбардирові, сивоголовий професор підхоплюється і щось напутнє, батьківське кричить своєму маститому вихованцеві, удар! М’яч, неначе випущений з гармати снаряд, летить — вище воріт! Професор хапається за сиву голову, здається, він плаче. Наша команда мала реальні можливості зрівняти рахунок і уникнути поразки, що ж, скажемо ми, спортивне щастя зрадливе...

— Блискуче! — захоплено проказав я.— Ви володієте природним даром перевтілення,— тут мої очі зупинилися на опецькуватій потилиці директора, і я вчасно осмикнув себе.— Хоч я, як істинний футбольний болільник, і протестую...

— Насміхається...— поскаржився Георгій Васильович.— Ні, ми були поштивіші до батьків. Мій тато дуже любив півнячі бої. Із сусідом Паньком підпоять своїх когутів і нацьковують. Та щоб я коли-небудь хоч слово проти сказав! А ти знаєш, що красивий футбол і міністри люблять?

— Ну, папа, я ж у тебе балаболка, хіба на мене можна ображатися? Слухайте, що було сьогодні! Після останньої пари заходить до аудиторії Сьомочка, ти, па, його знаєш, Ганни Сидорівни законний муж, як вона каже, ставить на стіл свого лискучого портфеля і урочисто мовить: "Дівчатка, ви знаєте, що у нас з вами сьогодні залік?" — "Знаємо, Семене Івановичу!" — "Відповідати готові?" — "Трішки, Семене Івановичу!" — "А пам’ятаєте, що сьогодні у Києві вирішальна футбольна зустріч?" — "Пам’ятаємо!" — "Так от, залік відміняю, а завтра на лекції на честь нашої історичної перемоги поставлю усім "зараховано"!" Ми дружно: "Шай-бу! Шай-бу!"

Людина від обивателя різниться не дипломом і посадою, а наявністю принципів, казав Великий Механік. Один наш спільний знайомий, відповідав я, аби мати хоч якийсь принцип, принципово не обідає в рідної тещі. Я мав у колишньому житті аж чотири принципи: не пив чорної кави, не переповідав анекдотів, читав лише детективи і грав лише в піддавки. Піддавки — гра навпаки, коли перемагає той, хто перший пожертвує своїми фігурами. Петро Харлан піддавки ненавидів: він не був мобільний, він знав одне — взяти, і не піднімався до діалектичної думки, що, й підігруючи партнерові, можна перемогти. Тепер, по дорозі на стадіон, я пригадував свої неперевершені партії (у конторі я давав сеанси одночасної гри в піддавки на шести дошках) і точив зуби. Я мав грати на дві дошки — проти директора та його дочки, але супротивники були серйозні, особливо Віка. Зусиллям волі я настроювався на Віку, наче ловив примхливу радіохвилю: приємне збудження в передчутті видовиська, замилування власною дотепністю, молодістю, навіть голосом, і підсвідома відраза акваріумної рибки до безбережного моря. Ближче до стадіону людський потік проривав умовні загати тротуарів, виплескувався на середину вулиць. Я підсунувся ближче до втишеної Віки, прошепотів, аби почула лише вона:

— Правда, у юрбі ніби спускаєшся на морське дно і потайки не довіряєш склу ілюмінатора в біокамері?

Віка глянула на мене вирлатими очима:

— Хай я — зніжена, кімнатна рослина, але ви...

— Я справді бродячий вовк...— загадково посміхнувся.— Я багато терся між хребетних. І я люблю людей, але юрмище — не люблю.

— Хіба юрба складається не з людей?

— Там, де більше дванадцяти осіб, уже нема особистості, є лише юрба. Закон переходу кількості в якість...— Я говорив таким нахабно

упевненим голосом, ніби довгі роки роздумував, як застосувати цей закон до людського стовповиська.

— Жоден університетський підручник не трактує так закон переходу кількості в якість.

— Шукати істини в книгах, а не в реальності — це слабість. Ваш розум надто допитливий і чіпкий, щоб харчуватися мудрістю підручників.

— Що ви знаєте про мій розум?

— Я не знаю — я відчуваю. Коли людина тобі не байдужа...

— Уже щебечете, молоді люди? — устряв до розмови Георгій Васильович.— Не забивай хлопцеві памороки перед матчем. У нього, може, є важливіші справи, ніж твої теревені. Ну, Андрію, раз, два, три... який буде рахунок?

— Два — один! — Я почув власний голос раніше, ніж зібрався з думками. І, обминаючи погляд Віки, уже без недавньої певності додав: — Ми, звичайно, виграємо.

Петро Харлан умів досить точно передбачати результати найважливіших футбольних зустрічей. Я щойно покладався лише на інтуїцію, а йому та примхлива арифметика давалася в поті чола. Вечори просиджував він над спортивними газетами та часописами, виписував, підраховував, креслив таблиці й графіки. Якось він нахвалявся написати фантастичну новелетку і кожному стрічному переповідав сюжет: звичайна людина, дрібний службовець десь за кордоном, одного дня виявляє у собі містичну здатність наперед угадувати результати футбольних матчів, більше — його прогнози у дивний спосіб впливають на гру футболістів, він уже не вгадує, а диктує, болільники обожнюють його, і він сам починає вірити в свою богорівність та започатковує нову релігію, де символом єднання стає футбольний м’яч; але одного дня натовп

запальних болільників, чию команду він прирікає на програш, розшматовує новітнього ідола... Петро продумав сюжет до подробиць, і лише брак здібностей не дозволив йому викласти вимріяне на папері.

Машину ми залишили в одній з бокових вуличок, а самі пірнули в людський потік. Юрба підхопила нас і невдовзі внесла у ворота стадіону. Директор із шофером зупинилися купити програму, і на кілька хвилин ми з Вікою лишилися самі. Я знав, що така нагода може трапитись не скоро.

— Що ви робите після матчу, Віко? Може, побродимо по місту?

Віка мовчала. Шерхотіли підошви об мокрий асфальт. "Іване, Іване! — гукали через голови.— У тебе який сектор?" До нас уже пробирався крізь гущу тіл директор. Ми ковзнули по краю стадіонної чаші, зійшли в сектор — і тут я побачив Прагнімака.

Він сидів у нашому ряді, трохи збоку, але лави тут розкрилювались, і коли атака котилася в бік дальніх лівих воріт, я потрапляв якраз у поле зору Прагнімака і змушений був за піддавковими правилами творчо, аби це не впадало у вічі, підігрувати ще й заступникові директора. І саме на цій, третій дошці гра вимагала особливої зосередженості та напруги, бо таким Прагнімака я ще не бачив. Його худорляве лице зблідло, шкіра напнулася, підкресливши вилиці та овал підборіддя; такі ж бліді, міцно зчеплені руки обхопили коліно; постать його з перехнябленими плечима здавалася витесаною з дубового бруса і прицвяхованою до лави. Він так і не розняв стиснутих вуст, за час матчу не обмовився до нас жодним словом, а в перерві між таймами жадібно курив, припалюючи від запальнички сигарету за сигаретою.

Коли м’яч котився в протилежний бік і вже Георгій Васильович повертався до мене, я підхоплювався з місця та, вимахуючи руками, в унісон йому і стотисячному натовпові співав: "Шай-бу! Шай-бу!" Хвилинами, коли гроза нависала над нашими ворітьми, директор хапався за комір сорочки: "Дурні, дурні, ой дурні — розігнати шмаркачів!.." Якщо

ж наші мчали в безоглядну атаку, Георгій Васильович притискав до колін спітнілі долоні і тремтів, наче паровоз із розкочегареною топкою: "Ну, ну, ну! Хлопчики, соколики, синочки, га?" Тут він згадував про мене і весело підморгував: йому було замало власних почувань, він вимагав ще й моїх емоцій.

— Здорово! — кивав, сміючись половиною обличчя, а другим оком чатував на морозний Прагнімаків погляд.

Потерпаючи між вогнем та холодом, я ще мусив не забувати й про Віку, що широко розплющеними очима стежила за довколишнім буянням пристрастей. Час від часу я ніяково всміхався до неї, ніби благав пробачити мені мою слабість: я теж людина і ніщо людське мені не чуже, навіть спортивні пристрасті, хоч я прекрасно розумію — на тверезе око це щонайменше смішно.

— Божевільня...— шепнув я Вікторії у перерві між таймами і вже голосніше, аби почув і Прагнімак, додав: — Що ви хочете, Віко, футбол — це велике сучасне дійство, де людина двадцятого віку вивільнюється від прихованих емоцій.

Нічийний рахунок тримався до останніх хвилин матчу. Уже перед фінальним свистком м’яч ударився у верхню штангу наших воріт, ковзнув униз — і сітка затріпотіла. Це сталося так несподівано, що приголомшений стадіон занімів, важко видихнув сигаретний дим, на верхніх трибунах засвистіли, і всі стали підводитися та мовчки штовхатись до виходу. М’яч ще ліниво котився по зеленому полю, ще суддя призначав штрафний, і виморені футболісти ладнали стінку перед нашими ворітьми, але ми не озиралися, ми знали, що все скінчено. Я знову опинився наодинці з Вікою, нас притисло одне до одного, я зовсім близько бачив її настрашені очі. Під ногами шелестіли, немов листя в осінньому лісі, газети.

— Шкода, що не ми виграли, зараз світився б увесь стадіон, болільники салютують перемозі смолоскипами з газет. Вивільнена енергія мас. Але красиво.— Я помітив поблизу широку директорову спину і продовжував: — Відчуття, передати яке людська мова безсила: емоційне єднання, щось глибоко демократичне, карнавальне,— я на хвилину замислився.— Але навіть тепер, після драматичної поразки, ви відчуваєте згуртованість тисяч особистостей у єдиний болючий нерв? Юрма в жалобі теж прекрасна, вона єдина — і це головне...

Слова були круглі, й самі, без жодних моїх зусиль, викочувалися з горла. Але мій сумовитий оптимізм був нещирий. Я обіцяв Георгію Васильовичу виграш нашої команди і зараз почувався винним. Я майже не стежив за грою, я поклався на щасливий випадок, на долю, я не верховодив боєм — і бій програно.

— Заскочимо в контору,— похмуро буркнув директор, сідаючи до машини.

Важко мовчав Георгій Васильович, мовчали і ми. Ніби вертали з похорону. Мені лишалося тільки німувати, мовчки вдавати, що нічого не сталося.

— Андрію,— біля контори директор порушив тишу,— збігайте по вечірню пошту.

Я узяв валізку і з кошеням за пазухою вийшов з машини. Розколошкавши вахтера, що дрімав біля електричного каміна, наказав (у моєму голосі прорізалися владні нотки) погодувати П’єра і приглянути за ним, залишив валізу та з пакою газет побіг назад. До машини підійшов повільно (не лінькувато, але без похапців, пружним, діловитим кроком). Георгій Васильович узяв газети, щось буркнув під ніс, машина югнула в гирло вулиці.

Я з похололим серцем підвів очі — і ледь не розсміявся од радості: по той бік вулиці на тротуарі стояла Віка...

Глава восьма

Я обережно, вкрадливим переступом, ніби підводив до берега край волока, в якому тріпотіла риба, пішов через вулицю. Віка була без хустки, волосся, зачесане назад, відкривало високе, опуклувате чоло, що гордо царювало над обличчям. Три дні тому я міг би щиро закохатися у цю дівчину, навіть якби вона не була директоровою дочкою. Я опустив очі, вдаючи ніякового школярика, який уперше прийшов на побачення. Мозок мій тим часом гарячково обдумував перші ходи: теорія піддавків зараз не годилася, треба наступати, вовк гострив об корінь дуба пазурі...

— Мені захотілось пройтися, я так мало буваю на свіжому повітрі. Якщо маєте час, проведіть мене.

— Я глибоко вдячний...— У моєму голосі звучала іронія.

Віка глянула на годинник і спроквола пішла у бік центру. Каблучки її вистукували на тихій вечірній вуличці тривожні секунди.

— Дивний ви... Але, може, тому з вами й цікаво: ви не повторюєте інших, ви не стереотипний. Я ненавиджу стереотип. Коли людина ніби з конвейєра, хай у неї навіть манери дипломата і краєчок хустки біліє з нагрудної кишені модно пошитого піджака,— це огидно. Ви — індивідуальність, особистість.

— Не кажіть мені компліментів, я до них не звик,— я холодно засміявся.— Перебільшуєте, Віко. Я не кращий і не складніший од інших. Часом мені здається, що я тільки граюся в складність, а насправді на мені стоїть заводський знак і порядковий номер. Хоч я, повірте, і не хотів би руйнувати ваші ілюзії, їх доводиться цінувать у житті нарівні з реальністю...

— Я не маю ілюзій. У мене — холодний чоловічий розум, мама часом аж лякається.

— Але ви рибка з акваріума, і вам здається, що по той бік скляної стінки у рибах тече гарячіша кров. А кров у всіх однакова, температура її давно відома. Замолоду всі ми дивимося на світ крізь рожеві окуляри, проте з роками їх знімаємо. Діалектика буття, як казав мій покійний товариш Петро Харлан. Краще милуймося чудовим вечором. Скоро задощить, затуманить, а сьогодні зорі, наче яблука-антонівки у нас на Поліссі...

Нижче зір висіли густо-червоні грона вогнів на телевежі, у скверику крізь чіткі гравюрні штрихи безлистих дерев біліли пишні кульбаби ліхтарів; неподалік упав каштан, розчахнувся і задріботів по крутій доріжці.

— Останні каштани падають. Пізня осінь. Як у Басьо, правда? — Віка уперше, відколи ми йшли поруч, глянула на мене.— Біля вас хвилинами стає дуже незатишно. Ви ніби читаєте у душі те, що ховаєш од сторонніх очей. Каштани падають... Ви коли-небудь писали вірші?

— Слава богу, ні.

— І в дитинстві?

— Я завжди був надто лінивий для літературних вправ. Я любив сидіти під стогом і мліти від весняного сонця.

— А я знаєте, коли писала? Коли одне літо гостювала в діда. Батько з матір’ю десь подорожували, а мене підкинули в село. Дід жив над річкою, і я цілісінькі дні вільно бродила в некошених лугах і писала сентиментальні рядки: я дурним телятком заблукала в травах... Ходімте вип’ємо по коктейлю. Десь так, щоб не знімати плаща. Це нічого, що я

перша запрошую? Я маю ще з півгодини, обіцяла батькові рано повернутися.

Після футбольного матчу у барі, скляній коробочці, що тулилась до крайнього будинку на Хрещатику, було тісно й гамірно. Дим висів коромислом, як казала моя мати, коли вітчим по вечері смоктав свою носогрійку. Ми нерішуче зупинилися в дверях, але з-за столика біля наріжної стіни підвелися два бородачі років по сімнадцять, і я, випереджаючи молодиків, що юрмилися біля стойки, зайняв місця. Це нагадувало вчорашній випадок з таксі. Посадивши Віку за столик, я протиснувся крізь юрбу до бармена, що знав мене в обличчя, і підняв два пальці. Він швиденько зробив два "моїх" — помаранчевий сік, коньяк, вишневий лікер і крига. З черги сердито косували, я трохи не клацнув зубами, але стримав себе і тільки повів по обличчях лихим поглядом. З коктейлями та кількома шоколадними цукерками переможно пішов до свого столика.

Віка розстебнула ґудзики плаща — з-під синього ніжно білів светр — і меланхолійно курила. Вогник її сигарети відбивався у синьому склі стіни, за якою сяяв вечірній Хрещатик. "ЕКОНОМТЕ ЧАС — ФАКТОР..." бігло по карнизу будинку на протилежному боці вулиці, останнє слово мерехтіло і ніяк не запалювалося. "Успіху..." — додав я подумки.— "ЕКОНОМТЕ ЧАС — ФАКТОР УСПІХУ". Я поставив фужер з коктейлем перед Вікою.

— За власним рецептом. Фірма а-ля Шишига!

— Ви тут своя людина...

— Двічі на тиждень я сиджу за одним з цих столиків, смакую коктейль з коньяку та помаранчевого соку, обов’язково через соломинку, і дивлюся на вечірній Хрещатик.

— Моя мама називає цей шинок резиденцією київських перукарів і кельнерів...

— Ваша мама — геній.

— Я не хотіла вас образити.

— Невже я схожий на людину, яка ображається, коли її називають кельнером? Коли я тут і в доброму настрої — це найкращі хвилини мого життя. Мені не треба нікуди поспішати, і до мене ніхто не постукається, хіба що попросять прикурити. Тут одне до одного не липнуть, тут притулок меланхоліків. Час під цим дахом зупиняється, він пливе там, за скляною стіною, де вулиця, як ріка, закута в тісний граніт, кудись гуркоче, мчить, несеться...

— За що ми вип’ємо?

— Кожен за себе, це найприродніше.

— Я вип’ю за вас. Щоб вам було добре не лише в цій коробці.

— Мені вже ніде не буде добре,— я провів долонею по обличчю, виразно, зі значенням, глянув директоровій дочці у вічі.— Але я — що я? Аби вам щастило. Я вип’ю за те, щоб ви не помилилися у виборі... життєвих доріг, як пишуть газети.

— Ви — добрий...

Я трохи не розсміявся, але вчасно опустив очі на годинник: було дванадцять хвилин до одинадцятої. Втім, Віка спокійно смакувала коктейль. Я виграв першу партію, але радіти було передчасно. Шахові фігури знову вишиковувалися на квадратиках дошки, і я на цей раз грав чорними...

— Коли б хто знав, як ненавиджу я ту свою добрість! Добрі — нерішучі і завжди програють. Я так давно чекаю щасливого випадку, щоб познайомитися з вами! Смішно, правда?

— Не треба...— Віка поставила фужер, поклала свою холодну долоню на моє гаряче зап’ястя. На мить склепила повіки і, ласкаво усміхнена, похитала головою.— Зараз не треба, добре?

Я узяв її руку в свою. Обличчя Вікторії раптом зблідло, а очі розширились. Щоб не виказати свого тріумфу, я нахилився і діткнувся губами її пальців. Втім, я правдиво хвилювався, я був зворушений. Вікторія злякано висмикнула руку — вона уже боялася вогню, що його запалював у ній мій дотик. Петро хвалився, що може підкорити жінку самим дотиком пальців. Я поспіхом заговорив про інше.

— А ще мені добре буває на музичних вечорах у консерваторії. Оперний — у нім є щось від параду. А в Малому залі консерваторії завжди порожньо, хіба що в передніх рядах сидить з півдесятка родичів майбутньої знаменитості. Люди біжать на роботу, з роботи — наввипередки в метро, в трамваї, в автобуси. Бібліотеки, уроки, лекції, футбол, баскетбол, волейбол, сім’я... А я останнім виходжу з контори, щоб не товпитися в дверях, повільно йду вулицями, милуючись надвечірнім небом, а потім слухаю Гайдна в порожньому залі консерваторії...

— Я звикла до людей, які все життя поспішають.

— Наприклад, на футбольний матч.

— Футбол — це вже як шкіряний мішок для боксера. Позаминулої осені один наш знайомий мав інфаркт після програшу київського "Динамо". Дружина трагічним голосом казала: "Він спалив себе на роботі..."

— Ви така розумна, спостережлива, вам, мабуть, нелегко доведеться в житті...

— Я знаю,— просто відповіла Віка, і я помітив, як очі її вдячно зволожилися.

"Жінки люблять, щоб на їхній душевній складності було наголошено, — подумав.— Кожна з них вигадує себе і полюбляє, коли в її химери вірять".

— Але якщо до вашого розуму додасться мужність і сила волі...

— Я з сімнадцяти років воджу машину.

Я ледве приховав глузливу посмішку; притьма загнуздав обличчя, розважливо похитав головою:

— Жити складніше, аніж водити машину. Життя, як і диявол, спокушає.

Ми смакували коктейлі через пружні поліетиленові соломинки і дивилися одне на одного: час плив разом з машинами за скляною стіною бару. Нарешті Віка поклала в попільницю недокурену сигарету:

— Мені час додому.

Ішли, взявшись за руки. Місто трохи вгамувалося, людей і машин було менше, кроки чітко відлунювали в урвиськах вулиць. Неподалік директорового будинку нас роз’єднав було натовп, що ринув з кінотеатру. Коли я, люто проштовхавшись крізь людську веремію, хотів знов узяти дівчину за руку, Віка розсміялася й швидше зацокотіла каблучками, потім побігла до палісадника, метка, довгонога, і я теж збуджено сміявся, марно силкуючись наздогнати її. Погоня п’янила мене більше, ніж алкоголь, і коли Віка знеможено притулилася до ясена, я мало не забувся і вже зімкнув свої лаписька на її плечах, що здригалися від дразливого сміху. Широко розплющені очі дівчини вчасно протверезили мене. Я вхопив повні груди прохолодного вечірнього

повітря і припав губами до її руки, вище зап’ястя, вкладаючи в поцілунок ледь стримувану пристрасть.

— Божевільний...— прошепотіла Віка і відступила до освітленого під’їзду.

— Я подзвоню тобі завтра опівдні.

— Не треба...— Але в її голосі не було певності.

— Все одно подзвоню, ти це знаєш.

Стояв під ясеном і слухав, як Вікторія перелічує каблуками сходинки. Скоро на другому поверсі засвітилося вікно. Віка розсунула штори і вийшла на балкон.

— Іди. До завтра...

— Ти з ким там, скакухо? — почувся голос Георгія Васильовича.

— Монолог, па...— Віка зворушено засміялась.— Осінь гарна.

Вона махнула мені рукою і зачинила балконні двері. Я неохоче поплуганився з палісадника.

Глибоко вдихаючи терпку, прохолодну вогкість осіннього вечора, я то усміхався до себе, то починав щось мугикати під ніс, то вишкірювався в темряву, ніби ловив за кущами жовтої акації сторожку тінь звіра. Після кількагодинної напруги мені хотілося хоч трохи розслабитись і побути якийсь час самим собою, але я вже не знав, який я насправді,— так часто міняв маски і розгублено никав від подоби до подоби.

Контори можна було дістатися тихими провулками, але я подався до Хрещатика. Вечір після дощу був навдивовижу м’який. Молодий люд весело снував по вулиці, залитій неоновим світлом. Я сьогодні бачив самі жіночі постаті. Жінки у парі з чоловіками (рука на плечі, рука в руці, втаємничений пересміх — як я заздрив кожному з них!), жінки в дзенькітливому гурті, жінки самотні (наближався до кожної скрадливою ходою, багатозначно зазирав в обличчя зустрічних, але вони незворушно пропливали мимо), жінки з авоськами і сумками, з роботи, з вечірньої зміни, з крамниць, перукарень і ресторанів. Подумки я питав кожну, чи не в порожню квартиру вона вертає, і переконував, що ліпше вернутися в порожню холодну квартиру зі мною. Вони ж не дослухалися до мого поклику, зникали в під’їздах будинків, у тролейбусах та автобусах, розчинялися в натовпі, що прямував до метро.

Намацав у кишені двокопієчну монету і зайшов до таксофонної будки. Трубку довго не брали, нарешті почувся тривожний, видно, спросоння, голос Олени:

— Квартира.

— Добрий вечір, це я...

— Здрастуйте.

— Я розбудив тебе?

— Ага. Завтра клопітний день, і ми вирішили виспатися.

— Пробач. Я дуже скучив за тобою. А подзвонити раніше не міг. Залишай свого Прагнімака і приїжджай до мене.

— Що ви...— Олена старалася говорити байдужим голосом, але тамована ніжність бриніла між обережних слів.— Сьогодні вже пізно. І

взагалі, я не знаю, чи зможу щось обіцяти. Скоро ми з чоловіком їдемо в Болгарію, на Золоті Піски.

— Біля тебе Прагнімак?

— Звичайно. Він уже два роки не відпочивав, і я хочу нарешті витягти його до сонця.

— Коли б ти знала, як я зараз ненавиджу його! Пробач. Але коли подумаю, що він біля тебе і може зараз тебе обняти...

— Подзвоніть завтра. Після десятої. На добраніч...

Я вийшов з таксофонної будки і побрів нічною вулицею, шаленіючи від думки, що зараз, певно, Прагнімакова рука дрімає на розкішному Олениному тілі. Неподалік метро дорогу мені перейшло струнке, тонконоге дівчисько: сумочка в руці, довге волосся метлялося в лад ході. Я стрепенувся і пішов по сліду. Невдовзі дівчисько запримітило погоню, але не зробило жодного знаку і не зупинилося, навпаки, прискорило ходу. Я вперто переслідував. Це уже скидалося на справжню погоню, таку безперспективну для мене на залюдненім Хрещатику. Раптом дівчисько плигнуло в тролейбус, що вже рушав, клацнули дверцята, і тільки її наполохане лице за склом вікна світило мені здаля, поки тролейбус не сховався за ріг будинку.

На поштамті пробило дванадцять. А ще треба було забрати П’єра і валізку з материними гостинцями.

Я завернув на зупинку таксі.

Удома я найперше став під холодний душ. Довго стояв під колючими струменями, треба було заспокоїтись, інакше не засну. Гули водогінні труби, у кухні дратівливо нявчав П’єр. Накинувши Петрів халат, я одрізав кусень домашньої смаженини і поклав перед кошеням. Але П’єр навіть не

принюхався до м’яса. Зате я, вчувши запахи скоромного, пригадав, що досі не вечеряв, і став похапки їсти. Я різав м’ясо ножем і майже не жував, ковтаючи шматками. Час було спати, очі мої злипалися. П’єр тим часом зацьковано кружляв потіснім п’ятачкові між газовою плитою, столиком та відром для сміття, і тонкий, писклявий голос його був наче краплі холодної води, що падають на тім’я.

Я запив м’ясо холодною водою з-під крана і шаснув у ліжко. Але тільки-но вимкнув торшер, П’єр заметляв по кімнаті; писк його зробився ще пронизливіший, наче у вередливого малюка. Я притьма ввімкнув світло, випровадив кошеня на балкон. "Не звик до замкненого простору, — співчутливо подумав,— хай ночує під небом, ніби на горищі". Зла на нього я все ще не мав, навпаки — я зворушено демонстрував вусатому пакульцю свою квартиру, як там, у машині, демонстрував вечірнє місто.

П’єр підповз до краю балкона, глянув на вуличні ліхтарі, що тліли далеко внизу, в тумані, і безоглядно кинувся мені в ноги. Він панічно боявся висоти. "Що, високо, шановний? — зверхньо проказав я.— Це тобі не Пакуль..." Відтак без сентиментів причинив за собою балконні двері.

Але щойно я ковзнув під ковдру, ловлячи після купелі дрижаки, як П’єр стрибнув на приступку балконного вікна й задряпав кігтями по склу. Разом з пронизливим панічним нявкотом це створювало таку несамовиту какофонію, що не рятувала й подушка, під яку пірнув головою. Розлючений, я знову вискочив з постелі, вхопив кошеня за шкірки й викинув на сходи. Нявкіт став глухіший, і я закутавсь у ковдру, але сон кудись запропастився. Пакульський світ — дорога, ліс, осінні поля, соняшничиння на городах, темнолиці хати, Петрова тітка, підперезана вовняним платком поверх куфайки,— все проступило в пам’яті, далеке, майже нереальне тут, на п’ятому, поверсі київського стільника... І раптом жаль до частки того зворушливого світу — П’єра — сколотив мене. Я підхопився і натяг штани.

Я був певен, що тільки-но прочиню двері, П’єр гулькне мені в ноги. Але кошеня мов гарячого вхопило: шаснуло униз по сходах. Я пішов за

ним, кицькаючи найніжнішим голосом, але П’єр панічно скочувався із сходинки на сходинку, поки не гулькнув у щілину прочинених надвірних дверей. Була глупа ніч, тільки над старим містом небо жевріло. "Нерозумно і смішно, емоції..." — подумав я, ідучи попід вікнами першого поверху. Щось шелеснуло в квітнику, потім несміло нявкнуло од сарайчиків — і стихло. Пройшовши по двору, я сиротливо присів на дошки під сараєм: знову лишився сам.

Тільки тепер я збагнув уповні, навіщо приволік з Пакуля це нещасне кошеня: я потребував товариства, хотів хоч з кимось бути щирий. Люди одвернулися од мене чи я одвернувся од людей — зараз це для мене не мало істотного значення. Харлан зневажав книжників, які мають звичку втуплюватися у власного пупа. Аналізувати ситуацію, а не душу. Але мені не хотілося нічого аналізувати, мені хотілося спати. Навіть кошеня покинуло мене... Я скреготнув зубами. Очі мої злипалися, і я не встиг жахнутися чорноті, що відкрилась мені,— провалився в сон...

...Вовк шкрябнув асфальт — він був холодний, мокрий, але в подушечках під нігтями вовкові уразливо пекло, ніби втрапив на тліюче торфовище. Вогнем пашіло од мурованих стін, од бетонних стовпів, між яких гойдалися шворки для білизни, од жовклого неба. Вогонь той займався в тілі збудженого хіттю вовка, палив і збурював його. Звір закружляв по п’ятачкові двору, ловлячи кінчик власного хвоста, усе швидше й швидше. Раптом він завмер, піднявши голову,— вітер, що біг по хмаристому небу, приніс далекий поклик: низьке, протяжне виття вовчиці.

Вовк ошкірився, стрибнув у бік лісу і почвалав повз фанерні дачки, повз колективні сади, через картоплище і стернище — уже знайомим з учорашньої ночі шляхом. Вовчиця стояла на пагорбі, біля лісу, і, задерши голову, вила на зірки. Шкіра на лобі вовка смикнулася, вуха прищулились, тіло виструнчилося і в леті ледве торкалось лапами землі. Він розняв пащеку, аби озватися до вовчиці радісним, збудженим виском, але вовка випередили. Співучий тенор переярка ніжно проблекотів з узлісся, і синя довгаста тінь майнула навперейми вовкові, зблиснувши

жаринами очей. Переярок виписав коло навкруг вовчиці і потягся до неї. Вовчиця огризнулася, сіла скулиніг.

Шерсть на загривку вовка піднялася, вишкірилися ікла. Він ривком перелетів через рів, що відмежовував ліс від поля, і став біля вовчиці. Вовчиця ворухнула вухами, вітаючи його. Переярок відскочив убік і ліг, поклавши голову на лапи та не зводячи з вовчиці палаючих очей. Вовк клацнув зубами, одним стрибком досяг переярка і підім’яв його під себе. З глухим риком, шаленіючи од власної сили й безборонності, він рвав вовчука. Принаджена запахом крові вовчиця поквапливо закружляла навколо. Переярок вихопився з-під вовка в останню мить, коли вже той узяв вовчука за загривок. Тінь його шаснула з пагорба, перелетіла через рів і розтанула в нічному тумані.

Вовк не переслідував — дух вовчиці солодко паморочив його. Він припав до землі і напружено стежив за кожним її рухом. Вовчиця прищулила вуха, вигнула спину і крутнула хвостом. Вогняна хвиля зароджувалася в глибинах вовчого тіла, щоб вихлюпнутися на волю яскраво-білим, як звук близького пострілу, пломенем.

І цієї хвилини за соснами, в лісовому хутірці, віщуючи зорю, засурмили півні.

...Я підняв важкі повіки: у ранковому присмерку наді мною з мітлою в руках стояв двірник:

— Що, трохи перебрали, молодий чоловіче?

Голова справді гула, як з великого похмілля. Я мовчки підвівся з дощок і поволік своє чуже, збриджене мені тіло нагору — досипати.

Глава дев’ята

Прокинувшись, я загорнувся в простирадло і підійшов до вікна, що сяяло до сонця, наче райські ворота. По той бік сонячного леліту лежало чорне поле з синіми й зеленими хатками на курячих ніжках; під молодими деревами в садах бабралися з граблями та заступами власники дачок; трохи ближче, біля гастроному, товпилися чоловіки, повз них дріботіли жінки з авоськами та господарчими сумками; по той бік вулиці таксист міняв заднє колесо — він стояв навколішки біля машини і загвинчував гайки. Я зирнув на годинник: початок на одинадцяту! Гарячково метнувся до одежі, але пригадав, що сьогодні субота, і вернувся в ліжко. Попереду був вечір, що здавався крутим перевалом, який треба будь-що подолати. Той перевал виправдовував хвилину розніженої млості.

Я лежав та меланхолійно думав про Віку, і губи мої розтягувалися до вух. Все ж я був до неї не байдужий. Прийде час, коли зможу скинути машкару й з’явитися перед нею справжнім, і вже не треба буде стежити за своїм обличчям, творити із себе казна-що. Вона все зрозуміє і пробачить, бо все робилось задля неї. Мета виправдовує засоби, переможців не судять. Це вже не Харланові слова, це мої слова. А якби Віка не була директоровою дочкою, вона так само подобалася б? Я подумав і щиро відповів собі: ні. Од родини, ніби од ліхтаря, поставленого рукою вправного фотографа, на Віку падало світло, звабливо відтіняючи її.

Років два тому я трохи був не одружився. Теж на студентці, відбувала практику в конторі. Де вона тепер? Я їй справді подобався, та й мені дівчина була приємна. Єдина дочка, батьки — архітектори, рядові, зате пристойна трикімнатна квартирка і дачка на Русанівських садах, ще й на машину збирали. Тоді я так мало вимагав від життя, аби лише було затишно, тепло і ситно. Обіцялася постійна прописка в Києві, дах над головою, кольоровий телевізор, ще й смачні пироги, які вміла пекти майбутня теща. Солодке тісто я любив. Тоді. Тепер я над усе люблю м’ясо. Ми вже навіть подали заяви до загсу, коли батько нареченої засумнівався в мені. Він об’явив, що не пропише зятя в себе, хай молоді знімають кімнату десь на околиці міста, починають з нуля, він теж,

мовляв, починав з нуля, сам пробивався, труднощі загартовують. Мене така заява приголомшила. Досі практикантка була люба мені в неяскравій, але теплій обгортці. Від думки, що доведеться кілька років тинятися з дружиною (а раптом, ще й дитина?) по чужих кутках, здобуватися на першу чашку, на першу сковорідку, на першу пелюшку, я тверезів, і закоханість катастрофічно швидко вивітрювалася. Я не хотів хомута, що зветься життєвими труднощами, краще звікувати холостяком. Я ніколи не любив лежати на мулькому. Негайно попросився у відпустку і на місяць зник з Києва. У конторі про наш роман ніхто не знав, практика в дочки архітектора закінчилась, і все поросло травою забуття.

З Вікою — інше. Тепер я так легко не відступлю. Тепер я шукаю не затишку, не пухких тещиних пирогів, навіть не квартири й машини. Я шукаю сходинку, ступивши на яку, можна йти вище. Віка — мій стартовий майданчик для польоту в майбутнє, від думки про яке захоплює дух. Психологічний розрахунок: Георгій Васильович, а особливо — майбутня теща, не захочуть (що скажуть знайомі?), щоб їхній зять вік стояв біля креслярської дошки. Підсадять — такі зв’язки! А Вікторія — що ж Вікторія, вона хвилює, вона справді подобається, а перестане хвилювати — будуть інші "вікторії", а Віка талановато гратиме роль дружини, вона це вміє (я згадав учорашній вечір в театрі). Коли ж мені поталанить злетіти дуже високо і Віка гальмуватиме мій лет, я не вагатимусь і позбудусь її, як ракета позбувається одного із ступенів, за допомогою якого набула космічної швидкості.

А це вже самоаналіз, аналізуй ситуацію. Я подумки розграфив сьогоднішній день і став уписувати себе в часові , квадратики.

Ледь помітною тінню ковзнула по свідомості Олена, але я не дозволив собі на ній зупинитися. Прагнімак. Заступник кожного вихідного дня з’являється в конторі і сидить сидьма, показатися йому на очі, демонструючи ревність до роботи. Потім подзвонити Вікторії і наполягти на побаченні, психологічна обробка перед вечіркою, грати колишнього Шишигу, плюс — трохи Петра Харлана, плюс одержимість Великого

Механіка, симбіоз перспективного і прогресивного. А між побаченням з Вікою та вечіркою забігти до Юрка, вони з Льолькою сьогодні беруть шлюб, ще до Харланової смерті Великий Механік запрошував мене на товариську вечерю. На вечері я бути не зможу, мене чекає інша вечеря, але привітати мушу, забіжу на п’ять хвилинок і щось вигадаю, хоч би нагальну роботу в конторі — я така зайнята людина, відколи посів Петрове місце, або ще щось, переконливіше. Тільки заїхати на свою колишню квартиру і взяти Юркову книженцію, за чверть години перегорнути сторінки з п’ятої на десяту, а сказати, що прочитав з величезним захватом, і мудро обговорювати з Великим Механіком прочитане... А поки що читатиму — серце радісно забилося — бюлетень по обміну житлової площі, який купив учора в газетному кіоску.

Так мисливський пес скидається од заячого сліду. Так жвавішає подорожній, забачивши криничний журавель, що бовваніє край села. Так шукач скарбів паленіє від скреготу лопати об залізо. Так голодний вовк скалить зуби на подув вітру, який приносить на узлісся запахи вівчарні. Давно вже я не читав нічого з такою увагою та пристрастю! Це було захопливіше од будь-яких детективів. Оголошення, де йшлося про великі квартири, я перечитував по кілька разів, трохи не вивчав напам’ять і уявою вселявся в них разом з Вікою. Ми удвох ходили по паркетних майданах, цяткованих світлом, що струмувало з високих вікон та балконних дверей. Ми зачиняли за собою оббиті коричневим дерматином двері, спускалися по широких сходах (згори — засклений дах, на синє пальто Віки ллється рівне, супокійне світло) і виходили на вулицю Івана Франка або на Володимирську (ні, Володимирська — шумна, краще на Леонтовича, і Ботанічний сад — за квартал) — я селився лише в квартирах, що неподалік від оперного театру. Наша машина стоїть біля нашого під’їзду, ми сідали в неї, їхали, а куди — уже не мало значення... Очі мої надибували нову звабливу об’яву, і я переселявся в іншу, ще просторішу квартиру, і гості сиділи в кріслах у великій, світлій од багатолампової люстри вітальні, а Віка меланхолійно награвала на роялі щось легке і приємне...

Солодке плетиво моєї уяви розірвав телефонний дзвінок. Я стріпнув головою, вивільняючись від дурману квадратних метрів, поверхів, кімнат, і, плутаючись у простирадлі, пострибав до телефону. У трубці шелеснув Оленин голос:

— Що ти робиш? Ти вже не спиш?

— Обмінюю квартиру,— похмуро пожартував я.

— А серйозно?

— Переглянув рефератик з онкології,— знайшовся враз.— Проблеми діагностики злоякісних пухлин. Ламаю голову над проблемою: соціологія і рак. Весело, правда?

— Усе дбаєш про людство?

— Заробляю на граніт для пам’ятника. Але я скромний і погоджусь на величну постать Шишиги, вилиту з бетону.

— А я — обивателька, я печу торт. Ти коли-небудь куштував домашній торт? Думаєш, я вмію лише цілуватися? Не бійся, Прагнімака я послала по делікатеси. Ти ж не запізнюйся на вечірку, хоч нині це й модно.

Лише тепер у моєму мозку теленькнуло: треба ж привітати Олену!

— Найперше я вітаю тебе з днем янгола...

— Хіба ти ще не забув?

— Я думаю, ми зустрінемося ще до цих торжеств і якось інтимно...

— Сьогодні — я лише господиня. Крім того, ми з ним півночі розмовляли, і я морально оновлююсь.

— Переоцінка цінностей?

— Ні, це серйозно. Я зрозуміла, що я йому справді потрібна.

— Ти могла б мені цього й не казати...— я щедро хлюпнув у свій ображений голос ревнивих ноток.

— Дурненький, я для тебе — хвилинне захоплення. Стрінеться інша жінка — і ти одразу про мене забудеш. Жінка це відчуває. А з ним у нас півжиття. Але я не шкодую, що так у нас сталося. Я дуже добре до тебе ставлюсь. Пробач, нарешті прийшли з київського сервісу, прибиратимуть у квартирі, хай живе, як ти кажеш...

— Хай...— почав і я, але трубку вже поклали.

Я збуджено потер долоні рук: усе складалося якнайкраще. Олена не буде прикро вражена, якщо я і Віка порозуміємося. Не приведи боже мати ворогом жінку! Розмовляючи з Оленою, робитиму мудру, співчутливу міну на обличчі, ореол жертовності: заради твого родинного щастя, мовляв, я жертвую своїми почуттями і т. д.

Оленин дзвінок був покликом до дії, на арені цирку хльоснув гарапник, і звір стрибнув у вогняне кільце, я поспіхом одягався. Бюлетень по обміну житлової площі лежав на подушці, але найкращі ранкові хвилини уже спливли. Сів до столу, переписав з десяток адрес квартир у центральних районах. Я мусив спішити, поки все мені йде в руку. Доля примхлива. Харлан не раз скаржився, що трапляються дні і місяці, коли його зірка ледь жевріє, трохи не гасне. Була адреса однокімнатної неподалік Софії, до неї додавалася велика кімната в комунальній — хотіли двокімнатну окрему, але в центральних районах. Я згодився б для початку і на однокімнатну. Записав і адресу

п’ятикімнатної квартири за два квартали від оперного, роз’їжджалися сусіди чи велика сім’я. На крайній випадок, я міг би взяти дві гарні кімнати в комунальній, втім, щаслива несподіванка...

Прискіпливо вибирав сорочку, краватку, шкарпетки. Костюм одягнув темний, парадний. Чорне мені зараз личило. Порившись у шухлядах, знайшов Петрові агатові запонки. Шкарпетки теж змінив на Петрові — той знався на гарних речах. Коли ж кинув на руку сірий плащ і став перед дзеркалом, був як нова копійка: солідно вбраний, миловидний, інтелігентний мужчина.

— Скроні які — прямі, косі? — запитали мене в перукарні.

— Прямі,— упевнено сказав я, хоч досі такі запитання дратували мене, і я завжди відповідав: "Які вам більше подобаються..."

Прямі скроні були в Георгія Васильовича.

Трапився день справжньої золотої осені. У ясному студеному небі багряніло листя каштанів та кленів.

Я постояв біля оперного, глибоко вдихаючи гіркуватий коктейль осені та машинної цивілізації. Потім нешвидкою ходою пішов по Володимирській у бік Софії. Вуличка за собором була тиха й світла. "Вікторії тут сподобається",— мимохіть подумав. Піднімаючись на третій поверх, хвилювався: долоні спітніли. Сходи були широкі, відлогі, шоколадних тонів поруччя облямовувала мідна стрічка. Двері квартир оббиті темним дерматином. Я жадібно вбирав у себе доброчинний дух дому, ніби уже мав ось-ось переселятися сюди. Витер хусткою долоні, подзвонив. Двері відчинила молода жінка в тренувальному костюмі. Я усміхнувся якомога приязніше:

— Даруйте, я з приводу обміну.

— Але чоловіка нема удома. Вам краще зустрітися з ним.

— Даруйте, чи не покажете мені квартиру? — Я благально дивився в очі господині.— Щоб зайвий раз не заходити.

— Будь ласка,— по хвилі сказала жінка. Певно, моя зовнішність викликала довіру.— Але у нас не прибрано. Я учора з відрядження. Кухня — десять метрів. Гарячої води немає, колонка. Кімната сонячна, двадцять два метри, балкон у двір,— вона цокотіла звичною скоромовкою, я був не перший, кому господиня рекламувала свою квартиру.— А ви що пропонуєте? Нам треба в межах старого Києва. Мій чоловік — художник, його майстерня тут близько. Сідайте.

— Мені здається, ми домовимося,— я охоче опустився в крісло.

Посередині кімнати лежав килим, на килимі — червоний обруч. Жінка до мого приходу, мабуть, займалася гімнастикою. Я майже байдуже ковзнув очима по її гарній постаті — нині я жив іншим. На стінах висіли етюдики. У кутку височів стелаж, повний книг. Канапу було застелено барвистим гуцульським ліжником. "Не візьмуть доплати...— тоскно подумав я, і чоло у мене збрижилося.— Цих доплатою не спокусиш".

— У мене неподалік — прекрасна двокімнатна квартира, стеля — три вісімдесят, коридор метрів дванадцять, кімнатки невеличкі, але ізольовані одна від одної, через коридор...

Кімната їхня справді була сонячна, золотистий прямокутник вікна, мережаний тінню од фіранки, лежав на килимі, в обручі; жінка сиділа за круглим, червоного дерева, столиком, і в півкулях її вирластих очей, схожих на очі Вікторії, відбивався залитий сонцем балкон і верхівки безлистих ясенів за ним.

— Квартира вам мусить сподобатися. Проти вікон — скверик. Повітря — як на дачі. Магазини за квартал, десять хвилин ходи до Хрещатика. Я

з тещею не помирив, надумали роз’їхатись. У нас ванна і кухня білими кахлями обкладені. Вікна в кімнатах широкі, ясно, як на вулиці. Паркет новенький, лаком недавно покрили. Вогкою ганчіркою тернеш — блищить, наче золотий. Люстра...

Я відчув, що фантазія моя вичерпується, записав телефон і розкланявся. Домовилися, що подзвоню надвечір і запрошу їх. Або спершу підійдемо удвох з дружиною. Сказавши кілька компліментів на адресу їхньої квартири, я вийшов на сходовий майданчик. Почувався так, ніби вже хтозна з яких пір живу в цім домі і вже все мені приїлося, хочеться чогось нового.

Я брів навмання, зупиняючись біля будинків, які вподобав, вибирав квартири, оцінював вулицю, район, двір і розкошував, поки щаслива знахідка мені не обридала. Тоді йшов далі, заходив у двори, часом надибуючи гарні будиночки в найнесподіваніших місцях, виявляється, досі я погано знав Київ. Заплетені виноградом стіни, балкони-лоджії, балкони-галереї, вікна, засклені небом, і вікна вузенькі, наче бійниці, затишні палісадники в дворах — двори-парки, двори-плаци. Я жадібно тулив до очей калейдоскоп і кожен малюнок ненаситно вбирав у себе, аби за хвилину вибудувати в дзеркальному тунелі нове мереживо з мурованих стін, вікон та балконів, таке ж нетривке та ілюзійне.

В одній з квартир на горішньому поверсі, адресу якої я виписав з "Бюлетеня", був балкон, просторий, як волейбольний майданчик. Я попросив господаря відчинити балконні двері. На балконі, вилизаному вчорашнім дощем, було пустельно, незатишно, зате місто лежало біля моїх ніг. У блокноті Петра Харлана я прочитав: "Привиділось, ніби наснилося: я, Харлан,— вождь завойовників, що взяли приступом місто. Мої воїни з ґелґотом і свистом мчать вулицями. До мене приводять сановитих мужів — я мушу вирішувати їхню долю. Женуть вродливих жінок — вони усі мої. Страх в очах. Але я вже добрий — бо переміг. Місто визнало мою вищість, мою силу. Я — тільки милую. Я — добрий, бо головую над усіма". І я раптом подумав, зирячи на місто з балкона, що смерть Петра Харлана — закономірна. Його енергії, його темпераментові,

його хіті до життя бракувало мого розуму. Він не здогадувався, що, завойовуючи місто, ти не повинен зупинятися, навіть на вершині. Твоєї перемоги загал ніколи тобі не вибачить. Помилувані тобою сьогодні повстануть супроти тебе завтра. Я не помилую нікого...

"Шкода лише — запізнився народитися на тисячі літ,— криво усміхнувся.— Тоді місто було крихітне — від нинішнього Ярославового валу до Десятинної". Я хапався іронізувати, бо з балкона відкрилось мені, яке безмежно велике місто, що я хотів утвердитись над ним. Розпростершись від обрію до обрію, воно благодушно, недільно мружилось до осіннього сонця, і навіть стрічка Дніпра лежала на його тілі, як пасок на велетневі. Вона вочевидь росла — риштування новобудов підпирали небо, переступаючи за пруг. Місто сміялося з Андрія Шишиги — комашини на його тілі. Я майже підбігцем подався з балкона. Чекати ліфта не було снаги, і я, кинувши господареві квартири, що навідаюся завтра, поспішив по сходах униз. Хотілося напитись.

Давно час обідати. Скоро Віка повернеться з лекцій. У ресторані замовив найдорожчі страви, найдорожчий коньяк і найкращі сигарети. Я не Харлан, який боявся витратити на себе зайву копійку. Петро не мав смаку до життя, він мав лише апетит. Найвишуканіші страви, коли ми гуртом обідали в ресторані, він глитав, наче солдатський борщ на тактичних заняттях, коли знаєш, що кожної хвилини можуть підняти в атаку...

У вестибюлі ресторану кинув у таксофон дві копійки і набрав номер директорової квартири.

— Слухаю,— прогучав у трубку Георгій Васильович.

— Пробачте,— я щосили басив, аби директор не впізнав мого голосу. — Вікторію Георгіївну можна?

— Вікторіє Георгіївно, вас...

Андрій чув, як вицокують каблучки по паркету, нарешті обережне:

— Слухаю...

— Це я... Я хочу тебе бачити.

— Ну що ви, я тільки-но з лекцій, я... не можу.

— Я весь день ходжу по Києву і думаю про вас. Не примушуйте мене повторювати банальщину. У вас аналітичний розум, ви все розумієте. Я мушу вас бачити. Інакше...

— Я справді дуже зайнята сьогодні.

— Інакше я прийду до вас додому. Ви знаєте, мені нема чого втрачати і мені байдуже, що подумає Георгій Васильович.

— Андрію...

— Я ненавиджу гру і кажу вам те, що відчуваю. Вас я теж прошу бути щирою. Коли вам не хочеться бачити мене, не йдіть. Ви розумієте, як важко мені казати ці слова. Але милостині я не хочу. Я зроблю все, щоб ми ніколи не зустрілись. Я зникну, розтану — і ви будете щасливі, Віко. Я людина старосвітська і відчуваю так, як відчували до нашого синтетичного віку...

— А котра зараз година?

— П’ять хвилин на четверту.

— До мене ось-ось мае прийти кравчиня... Але...— Вона явно вагалася.

— За годину я чекатиму тебе в Золотоворітському сквері. За годину в Золотоворітському сквері,— я ніби заклинав Вікторію.— До зустрічі.

— Я не обіцяю,— похопилася вона.

— Ви знаєте, Віко, що я все одно ждатиму. Після четвертої в Золотоворітському, Віко...

І швидко натис на важіль апарата.

Я відійшов від таксофона в кепському настрої.

Усе ніби було гаразд, я поводився і говорив так, як ще надумав у ресторані. Я натякав Вікторії на свої почуття до неї, заінтриговував. Слова про кохання замацані, наче старі паперові карбованці, і я ніби боявся їх чи не вмів повторити. Чим ближче підходив до контори, тим штучнішою видавалася мені розмова з директоровою дочкою, буцім я збирався подарувати їй квіти, а підніс обшморганий віник. Звичайно, вона не повірить, бо за тими ковзкими фразами майже немає почуття. Я неспроможний навіть вигадати почуття, я вигадував слова.

— Заступник директора був? — запитав вахтера контори, так, аби щось сказати, на цю хвилину мені все збайдужіло.

— Сьогодні не приходили.

Я мовчки узяв пошту і замкнувся в приймальні. Пошпурив газети на стіл секретарки, а сам пішов до кабінету. Повітря було затхле, вахтер на ніч зачиняв кватирки. Пахло сигарами і одеколоном. Директор любив гарний одеколон, а ще — сигари. Удома йому забороняли курити — серце, зате на роботі він дозволяв собі часом порозкошувати. Один час і Петро було взявся до сигар, але в конторі стали піджартовувати, і він знову перейшов на сигарети— Сигари лежали в дерев’яній скриньці, обклеєній медалями, кожна в прозорім целофановому футлярчику, а

скринька стояла у верхній шухляді директорового столу. Я сів у директорове крісло, ноги поклав на стіл (підбори черевиків діткнулися різьбленого з дерева чорнильного приладдя, в якому ніколи не було чорнила, бо останні роки Георгій Васильович підписував папери кульковою ручкою). Дістав сигару, запалив. Пахучий димок від гаванського тютюну поплив наді мною до вікон. Було чути, як поцокує мій годинник. Я відкинув голову на спинку крісла і розслабив м’язи.

Я говорив до Віки мертвими словами.

Бляклий соняшник модерної люстри висів над самісінькою моєю головою, стеля була ясно-біла, в пухирцях, а стіни — салатові. Батарея кулькових авторучок стирчала на чорнильному приладді, між каламарчиків. Шкіряна директорова тека лежала край столу. Я підсунув її ногою на середину, до чорнильного приладдя і поклав свої кочерги на тиснені, по шкірі візерунки. Тека була рідкісна, штучної роботи, її дістав директорові Харлан. Директор їздив з нею в управління. Я постукав по шкірі підборами — звук був глухий, наче грудки землі бились об Харланову труну.

Я говорив до Віки мертвими словами.

Великий Механік, розповідаючи казочку, мав рацію: звіряча шкура приросла до мого тіла.

— Ну ось... Я прийшла.

Вона стояла на тротуарі, по той бік чавунної загородки.

Я зробив два стрімких кроки і, відштовхнувшись від доріжки, перестрибнув через густо-червоні канни та чорний візерунчатий паркан палісадника.

— Божевільний, що ви робите? — здивовано проказала Віка, коли я вже сяяв до неї своїм поліським обличчям.— Ти кожного разу інший, і ніколи не знаєш, що од тебе можна чекати.

— Ти все ще мене боїшся?

— Ні... Я боюся себе.

— Я сьогодні смирний. Я весь у самоаналізі. Гризу самого себе.

— І як, смачно?

— Аж нудить. Це ти винна. У мене ніколи не було таких приступів.

— У мене теж,— майже зі злом сказала Віка.

— У тебе моральні муки?

— Ні, у мене машина. Ти вже спланував, куди нам їхати? Де найкраще зваблювати дівчат?

— Ти сьогодні зла, але гарна.

— А вчора?

— І вчора була гарна.

— Ти уже закохався в мене?

Я набурмосився і мовчав.

— Пробач. Але мені довелося стільки фантазувати, щоб приїхати сюди. Мама дуже ревнує, коли я ступлю хоч крок без її відому. Вона навіть перевіряє кілометри на лічильнику. Ось...

— Я завтра ж подам заяву Георгію Васильовичу і шукатиму іншу роботу. Не хочу, аби мені дорікнули, що я... одне слово, директорова донька...

— Завтра неділя, і Георгій Васильович полюватиме на зайців.

— То в понеділок.

— Навіщо такі великі жертви? Я майже певна, що це наше перше й останнє побачення.

— Ти жорстока.

— Просто я не сентиментальна, як деякі сучасні чоловіки.

Ми перейшли вулицю. Віка клацнула замком і сіла за кермо. Я обійшов машину, наміряючись сісти поруч, але вона відімкнула задні дверцята.

— Я панічно боюсь пліток.

Віка увімкнула мотор, і машина рушила між зеленуватих коробок Ярославого Валу.

— Чоловіки теж не сентиментальні,— сказав я, продовжуючи розмову.— Вони рефлективні. Ти думаєш, чим я займався після дзвінка до тебе? Безжалісно перекреслював останні вісім років свого життя. Ну, не вісім, а шість — це коли я втямив, як писав ще Герцен Олександр

Олександрович, що мета життя — життя. Мені чомусь здалося, що мої слова до тебе сьогодні по телефону були...

— Боже мій, я сита комплексами в університеті! — обірвала мене Вікторія.— Там кожен блазень перестріває тебе в коридорі та починає довго й нудно переконувати у власній складності. Вік рефлексій!.. Я мала вас за мужчину.

Я голосно розсміявся:

— Закоханому, як ви нещодавно зводили зіронізувати, мужчині треба прощати слабощі. Почуття до жінки — все одно що несподівана ревізія в крамниці: мужчина зачиняється на переоблік. Геніальний афоризм, хіба не так? Зрушення в психіці... Поїдьмо в Дорогожичі. Там, за ярами, прекрасна осінь.— Голос мій зазвучав правдиво: — Останні дні у мене — туга по лісу. З чого б це?

Я подумав, що щасливо відбувся, коли усе цим скінчиться. Треба було не пити за обідом і не брати зайвого у голову. Харлан — провидець: аналізувати ситуацію, а не власний пуп. Коли шофер дивиться під колеса машині, він потрапляє в аварію. Дивитись на сто метрів попереду.

— У Дорогожичі! — звеліла Віка.— Я давно не була в Кирилівській церкві. Там потрясні янголи...

"Ми, Харлани, од лісу живемо! — кричав мені в обличчя Петро, коли ми добре упивались і не було кому довкола нашорошувати вуха.— Ми — лісові люди. А в Пакулі кажуть, що лісові люди — безлюдні..." І ми обоє реготали. "Але ми, Харлани, досі язичники! — Харлан молотив могутніми кулаками по хиткому синтетичному столику.— Тисяча літ християнства перекотилася через нас, наче хвиля, а ми — сухі. Ще мій дід, ідучи до лісу, вбирався у чисту сорочку і щосвята відносив на горище домовику шкалик горілки!.." І ми знову захоплено іржали.

Машина, загнуздана рукою Вікторії, спроквола викотила на майдан, постояла трохи перед Львівськими воротами, наче вагалася, залишати городище чи ні, відтак одчайдушно рвонула під зелене око світлофора, і зелені лаписька лісу, що обступав дорогу, зімкнулися навколо неї. Зелень була яскрава, буцім намальований хімічними фарбами базарний лубок. Я примружив очі, і сірі надвечірні тіні виповзли з нетрів Кожум’яцького яру, а від Глибочиці повіяло осінньою вільгістю.

— Бяше около града лес и бор велик...— проказав я, але не вчув свого голосу, ніби тут, у машині, напівлежало на подушках саме тіло, а душа витала десь далеко, в інших часових площинах....

Я безпорадно озирнувся назад, і баня Д е с я т и н н о ї ц е р к в и зблиснула мені навздогінці, аби наступної миті безслідно югнути в хащі. Часом обриси З а м к о в о ї г о р и і Щ е к а в и ц і бовваніли крізь гілля, але дорога скочувалася все нижче, ліс густішав, і небо вгорі тьмяніло, і в серце скрадалася ще боязка, ніяковіюча при деннім світлі радість: солодке відчуття неосяжного лісу (не парку, не скверика, не залюдненого Ботанічного саду з асфальтовими доріжками, навіть не приміського сосняку), а лісу, по якому можна бродити місяцями і не зустріти л ю д и н и, не вчути людського духу. І тільки в люті зимові місяці, коли ліси тонуть у снігу, заздро кружеляєш навколо рублених стін г о р о д а, ловлячи тремтячими ніздрями дух горілого м’яса, що ним віє з к а п и щ а...

— Бяше около града лес и бор велик...— вперто повторив я.

— И бяху ловяща зверь...— доказала Вікторія.

Я протестуюче захитав головою:

— Був темний праліс, і яруги, і круті гори, і хрещаті долини — ось головне...

— Навколо г о р о д и щ а,— заїлася Віка.

— Смішна суперечка...— я розсудливо відступив.

— Але в тебе були такі дивні очі. Ніби ти зараз кинешся на мене. Я знову починаю тебе боятися.

Я як міг широко розтяг губи, р о б л я ч и усмішку.

— Один час я був завзятим славістом. Окрім того, я досі не звик до міста. Я — гість. Київ такий великий. Сьогодні дивився на нього згори, було моторошно...

— А в мене таке відчуття, ніби ношу його в собі,— Віка засміялася.— Чула б моя мати...

— Почування міської жінки. Я тобі заздрю.

— Ми нарешті йдемо дивитися на моїх я н г о л і в?

Машина, гойднувшись, зупинилася на лісовій дорозі, висипаній темною вугільною жорствою. Крізь рідколісся біліли стіни Кирилівської церкви. Ми пішли вздовж загорожі, що обривалася на краю кручі. Далеко внизу звивалася асфальтова траса, по ній повзли назустріч один одному ваговози. Зелений майдан довкруж церкви було щедро цятковано медово-жовтим листям кленів; ступати ставало все важче, ніби листя було по коліна, аж в’янули м’язи на ногах. Я потроху відставав од Віки.

— Ти не хочеш до церкви? — обернулася вона.

— Щоб дуже рвався...— Я стенув плечима.— Моїй поліско-полісунській вдачі чужі ці кам’яниці, Шишиги воліли шукати Бога в лісі, у живій природі, а не в мурованих в’язницях. Я — досі поганин. Тисяча літ

християнства прокотилася над нами хвилею, а ми — сухі.— Я не знайшов нічого кращого, аніж повторити п’яні Харланові слова.— Втім, церква зачинена. Тобі не пощастило.— Я з полегкістю зітхнув.

Ми спроквола обійшли навколо церкви і повернулися в машину.

— Я хотіла показати янголів, я їх люблю. Не врубелівського, його усі люблять або вдають, що люблять. Там на хорах є банальні, примітивні янголочки, виписані не мудрствуючою лукаво рукою ремісника. Але вони дуже барвисті. У них вогнисто-червоні крила, а на долоні — земна куля в голубуватій млі. По-церковному вона якось інакше зветься. Мене це по-справжньому зачаровує: яскраві, гарячі крила — і голуба земля з усіма її божевіллями, катастрофами, пристрастями на спокійній, розважливій долоні янгола, намальованого людиною.

Машина подерлася по бруківці на пагорб. Ліс тут не той, що в місті, тут він і досі пишався повним осіннім вбранням, од багатства кольорів аж паморочилося в голові. Схили, густо порослі молодими ясенами й ліщиною, шпилі по той бік урвиська, гора Хоревиця з дубовими гаями і десь там, на обрії, дорогожицькі ліси — усе аж пашіло барвами найніжніших тонів від зеленого до жовто-багряного.

— Тобі сняться кольорові сни? — запитала Віка, коли ми залишили машину обіч дороги й побрели по галявині, що сповзала в урвище.

— Ні.

— Мені теж раніше не снилися, тепер сняться. Але про це не розкажеш. Прокидаєшся з жалем, аж плакати хочеться, і все навколо видається таким сірим. У снах кольори напродив чисті, первісні. А тобі які сни сняться, звичайні?

Мене сколотнуло. Я набрав повні груди густого лісового повітря і ворухнув щелепою:

— Мені сняться чорні сни.

Ліс був мішаний, справдешній поліський ліс, тільки не дуже густий. Але глибше, у видолку, дерева юрмилися тісніше, навіть за десяток кроків годі було щось побачити, чорнота вкрадливо повзла по крутосхилу. Таємнича густизна попереду, ранні присмерки, гнилуватий дух прілого листу, мерхлої деревини, вогкої землі — усе кликало до себе, у первісний морок хащ, обіцяючи солодке забуття після виснажливих людських пристрастей, після смішних людських умовностей, довгочасний спочинок у затишному лігвищі. Я бездумно пішов по жовтогрудій цілині, що м’яко, поступливо вгиналася під ногами, і все прискорював ходу, ніби котився униз, у темну прірву яруги, щаслива легкість сповивала тіло, що робилося пружним та...

— Андрі-ію!

Я почув людський голос, мимохіть озирнувся і зупинився, ніби шлях мені перетяло линвою.

Галявина скидалася на старовинний собор з високим тьмаво-синім склепінням і рожевими спалахами вітражів — сонце опускалося за ліс. Під золотим вівтарем живого собору світилася осяяна вечірнім сонцем Вікторія з широкими, наче у софіївської Оранти, очима на блідому лиці. І я раптом відчув, що міг би полюбити її, коли б не чорнота, що насуває з лісової гущавини і вже клубочіє в мені важкими, зажерливими хвилями. Я ступив крок до Віки і несподівано побіг, тікаючи від лісу, що гнався за мною, хапав за плечі обшмугляним гіллям. Біля дівчини ноги мої підігнулися, я обійняв її коліна і видихнув глибокий, правдивий біль:

— Врятуй мене...

— Од кого, Андрію? — запитала здивована Віка нарочито голосно.

Я зобразив на сполотнілому обличчі сміх:

— Блискуче зіграна сцена, правда? Ти стояла тут, як богиня...

Глава десята

Ми тікали од лісу, а він наступав нам на п’яти. Моя тривога передалася Вікторії, вона вичавлювала з мотора все, що могла. Машина мчала, наче гнана страхом лошиця в степу, і ліхтарі, вікна, контури будинків, навіть дерева видовжувалися, набирали нових, несподіваних форм, і тільки перед червоними очима світлофорів на коротку хвилю ставали собою, але вже не вірилося в їхні справжні форми, бо свідомість звикала до єдиної реальності — реальності руху. Я ще ніколи не їздив по місту з такою швидкістю і ціпенів, ухопившись обіруч за спинку переднього сидіння та широко розставивши ноги, аби на крутих поворотах уберегти рівновагу. Перехожі кидалися од нас на тротуари, а стрічні машини наполохано блимали фарами. Не доїжджаючи до своєї вулички, Віка різко натисла на гальма (машина стрибнула вперед, але якір гальм притис її до асфальту, що пронизливо вискнув під колесами).

— Не розумію, що зі мною діється! Таке відчуття, ніби мене довго-довго кушкали і раптом виставили на протяг. У тобі є якась чорна сила, я тікаю од неї — і не можу втекти, це наче в страшному сні, коли ані ноги, ані душа не слухаються тебе.

— А може, я продався дияволові і він тобою верховодить — задля мене? — Я холодно засміявся.— У мене був товариш, якому верзлася всіляка чортівня. Якось ми вийшли з ним із ресторану, і він сказав: "Андрію, зараз я підпишу контракт із чортом". Вийшов на перехрестя вулиці, бо йому ще бабця казала, що чорти очікують своїх жертв на роздоріжжях, і гукнув: "Гей, чорте, якщо ти єсть, з’явись, поторгуємось!" Тої ж хвилини біля нього зупинилася чорна, з кубиками на дверцях "Волга". Відчинилися дверцята, і шофер гаркнув: "Я на замовлення! У мене таких — знаєш скільки! Займай чергу!.." І поїхав. Товариш мій був певен, що то — сам чорт...

— Ти все жартуєш, а я відчуваю, що ти не такий, що ти маскуєшся, що ти зараз як у чадрі, під якою твоє справжнє, світле, людське обличчя, і я мушу наважитися зірвати з тебе ту чадру...

— Разом із шкірою...— сумно проказав я.

— То чого ж тобі треба, навіщо ти став на моїй дорозі? Я не хочу, щоб ти мені дзвонив. Я не хочу тебе бачити. Мої батьки так добре все розпланували для мене — наперед. Наступного року я закінчу інститут, вступлю до аспірантури і вийду заміж за порядного, позитивного хлопця, я знаю його з дитинства. Батьки побудують нам кооперативну квартиру. Захистивши дисертацію, я народжу дитину. Потім готуватиму докторську. Ти усе мені ламаєш, ти — злий дух, а я — втілення доброти й невинності,— вона засміялася, ніби сипнула на мене пригорщ снігу.— Прощайте, не треба мозолити очі моїм знайомим.

— До побачення, я буду сьогодні в Прагнімаків.

Я вийшов, поклав на руку плащ, причинив дверцята. Віка стояла на тротуарі, зіпершись на крило, її грубий вовняний светр і сірі брюки зливалися з вибіленою присмерками машиною. Вітер розхитував ліхтар угорі, і коли світло падало на її обличчя, я бачив винуваті, жалібні, зовсім як у дитини, яка недозволено пустувала, очі. Люди йшли повз нас і озиралися. Несподівано довгі, тонкі руки обійняли мене, і Віка поклала мені на груди голову.

— Пробач мені.

Я тремтячими пальцями пробіг по її волоссю, зібраному на потилиці у тугий вузол, і різко вирвався із теплого зашморгу рук. Це було ефектно, вражало, крім того, я боявся розкиснути. Поки що я не міг собі дозволити жодних сентиментів. Хай потім. Потім, коли я буду сам собою, коли з мене спаде ця чорна мана. Широкими, нервовими кроками я пішов у

темну алею парку. Позад мене голосно бамкнули дверцята, і машина від’їхала, з місця беручи розгін.

Але це уже востаннє. Завтра я буду інший. Правдивий і добрий. Завтра я дозволю собі любити, не лише вдавати, що люблю. Завтра в моєму голосі не буде жодної фальшивої нотки, і я скажу їй... Я помітив, що голосно промовляю сам до себе, дивуючи молодят, які обсіли лави. Руки мені досі тремтіли, голова горіла вогнем. Чорним мороком повіяло з глибини парку, і я пригадав ліс, і в’язкі тягучі присмерки, і свою тугу, і вкрадливий поклик із хащі — страх раптом обійняв мене: "А якщо пізно буде повертатися?.." Тут я побачив Віку на краю галявини, під жовто-багряним склепінням живого собору, Віку, залиту вечоровим сонцем, і страх мій минув, бо, поки вона там стоїть, я завжди зможу озирнутись і повернутися. А завтра мені вже снитимуться кольорові сни. Поки що треба грати, квитки продано, завіса ось-ось попливе вгору...

Годинник на розі вулиць показував близько шостої, а я ще мусив купити для Олени подарунок. Я вибрав у художньому салоні бляшку з чорного кованого металу: химерна скіфська пика напівзвіра-напівлюдини, що загадково, самими губами, посміхається, по краях — золотиста обідка. Коштувала бляшка дорого, але я кидався грішми, ніби на завтра обіцяно потоп; квіти для Льолі вибрав найкращі, випросив у бармена за сатанинську ціну пляшку бананового лікеру, а з таксистом домовився, пообіцявши добрий куш, що він одвезе мене на Поділ, де Великий Механік наймав халабудку, і зачекає там.

Я й сам не знав, чого так спішу до Юрка. У цьому поспіхові було щось від комплексу вини. Я міг послати їм вітальну телеграму чи й поздоровити позавтра у конторі. Логічно розмислюючи, Великий Механік та Льолька мусили б тепер запобігати переді мною, як-не-як — помічник директора... А між тим запобігав я, ніби хотів у такий спосіб загладити вину свою перед Юрком чи виправдатися. Машина котилася з гори на Поділ, а душу мені щось мулило, і я, боронячись, став пригадувати, якою я вперше побачив Льольку: сіреньке провінційне дівчисько у коричневому платтячку з білими мереживками навколо коміра, вона скидалася на

гусеня, що тільки-но вибилося з пуху і ще не вбралося в пір’я. Це було десь о такій порі, золотої осені. З приймальні подзвонив Харлан (він любив такі телефонні фокуси):

— Харлан. Візьми за шкірки Великого Механіка, і ждіть мене. Треба випити.

Сідало сонце, в ущелинах вулиць приємно сутеніло. В Шевченківському парку палили листя — гіркуватий, тривожний дим обволікав дерева. Ми сіли за столик літньої кав’яреньки, змівши кленове листя. Знаючи Петрову звичку втаємничувати найелементарніші речі, я ні про що не розпитував. Великий Механік зиркав на годинник, він, як завжди, поспішав служити людству. Харлан приніс од буфету чотири склянки з кагором.

— Кагор восени добре п’ється,— він міцніше вперся ліктями в стіл.— Я зараз познайомлю вас із своєю землячкою, вона із Смолянки. Від Пакуля через болото верст двадцять. Ми з нею в одному лісі гриби збирали і не здогадувалися про існування одне одного,— він зобразив посмішку на дивно скутому сьогодні, ніби зашерхлому обличчі.— А ось і їхня милість.

Льолька ще здаля всміхнулася до Харлана, але одразу ж запримітила нас і страшенно зніяковіла. Зупинилася кроків за два від столу, шкільний портфелик тримала поперед себе.

— Здрастуйте!

— Ні, дивіться, вона засоромилася! — Щоки Харлана зарум’янилися, він обіруч узяв склянку з вином і вже не випускав, із силою стискаючи.— І це, їй-бо, щиро, ні крапельки кокетства! Але познайомтеся. Двоє пакульців, а третій — геніальний приблуда, хоч ще й не визнаний людством. Живе втілення людських чеснот, холодильник — для

зберігання і передачі їх у вічне користування нащадкам. Але гарний хлопець. Про себе я мовчу. Ну, вип’ємо за історичну зустріч!

— Мені на лекції,— Льоля відставила склянку.

— Товариство непитущих. Він не п’є, вона не п’є. Зараз подряпаєте разом до світлих знань. А ми з Андрійком будемо пити-гуляти! Як там тебе, не зобиджають? Тільки що — признавайся, я їх полоскочу, я їх наскрізь бачу.— І до нас: — Я її поки що тут у фірму "Світанок" улаштував. Старий обіцяв узяти до нас у контору, я його все піджучую, на тім світі, кажу, зарахується, воно ж — святе дитя, іншого такого нема. Льольок, розкажи, як ти до університету вступала.

Дівчина опустила очі. Петрова збудженість її гнітила.

— Вона знову засоромилася! Закінчила з медаллю, складати треба один-єдиний екзамен. І ось на екзамені, коли викладач підвівся з-за столу, їй під ноги кидають шпаргалку. Сусідка по парті. А викладач: "Ваша?" Вона мовчить. "Так не губіть, бо ще на той рік згодиться". Та й з аудиторії. Сиджу я в парку он там, болів за одного пакульського, батько просив допомогти, бачу — виходить дитя і реве. Я їй води — одійшла, очуняла, розказує. "А чого ж не сказала, що не твоя шпаргалка?" — питаю. "Як же,— мовить,— людині зло робити..." Ну, я трохи не впав на коліна перед нею. "Додому заявитись боюся,— і знову в сльози.— Мати — директор школи, скажуть: зробила медаль". Ну, я вже тоді й почав її рятувати. Мало ж не пакульська, своя... Домовився, щоб на заочне прийняли, тепер вечорами на лекції ходить, знати, каже, хочу. Ну, час тобі, Льолько. Подзвонюй. Юрко, ти в бібліотеку? Проведи дитину...

Довго дивився їм услід, потім нахильці допив вино:

— Вони знюхаються. Пом’янеш моє слово...

Вони справді зійшлися. Але Петра вже не було на світі, а я їхав замолювати гріхи...

Мені відчинив Юрко — у незмінному чорному светрі, перев’язаний кухонним фартухом і з кухонним ножем в руці.

— Гостинно зустрічаєш друзів! — вигукнув я, з усіх сил бадьорячись та вдаючи, що за останні три дні нічого не сталося.— Тільки через поріг, уже і в жертву? Ну, старий, вітаю тебе, радий за тебе, по-доброму заздрю...

Мені хотілося колишньої щирості, але навіть я відчув у своїх словах, у голосі, в інтонації фальш.

— А, Андрій... Заходь. Пробач, руки в олії.— На противагу моєму високому фальцетові голос його був спокійний і строгий.— Льолько, до нас прийшли...— Його сухі, ламкі губи зображали ввічливий усміх.

Втім, я став дуже підозріливий. Може, нічого такого й не було. Руки його справді були в олії, блищали. Він стояв над саморобним столиком біля стіни і стругав у високу полив’яну миску варений буряк. Крихітний коридорчик, де з букетом квітів, лікером, плащем на руці і в добротному святковому костюмі я почувався ніби в клітці, слугував молодятам за кухню. Лампочка під низькою стелею, що її Юрко зачепив головою, хиталась, і тіні гуляли по закапелку. Двері прочинилися, на порозі кімнати стояла Льолька. Нам трьом у коридорчику було б тісно. Вона теж зобразила губами усміх, а очі дивилися повз мене.

— Юрко, що ти там бабраєшся, запрошуй гостя до хати. До нас обіцяли зайти друзі, то ми й куховаримо.

Кімнатка мала, чотири кроки завдовжки і три в ширину, я виміряв, коли перевозив Юрка на нову "кватеру". Великий Механік облюбував цю халабуду, бо вона стояла осторонь будинку і можна було тижнями не

зустрічатися з господарями, а в дворі, біля гатки, клепати й стругати, скільки душі хочеться. На вікнах, завішаних раніше старими газетами, побляклими від сонця, тепер біліли коленкорові фіранки. Книги, що, скільки я й пам’ятав, валялися по всьому Юрковому помешканню, були складені в кутку високою, трохи не до стелі пірамідою. Її вивершували білі жіночі черевики, їх ми утрьох вибирали з тиждень тому. Стіл було застелено білою скатертиною, з півдесятка дрібних тарілок стояло по краях його, а посередині — вино і квіти.

— Що значить жіноча рука в келії ченця! — Я кивнув на черевички.— З цього усе й починається, так і гинуть кращі люди,— зовсім не бажаючи того, я недобре посміхнувся.— Я на хвилину забіг, не турбуйтеся. Тільки привітати — і будьте здорові, живіте багато! Стільки роботи директор підсунув, не розгинаюся, уже просив і молив, щоб назад у відділ повернув, так не відпускає. Доведеться бігати, тягти плуга, поки хто інший впряжеться...

Але вони навіть для годиться не затримували мене, не залишали у себе на вечір. Юрко тільки й сказав:

— Присядь, по чарці вип’ємо...

Він відкоркував мій лікер, узяв з підвіконня три келишки, налив. Льоля принесла бутерброди. Сир і шпроти з білим хлібом. Ми навстоячки цокнулись.

— Ну, хай живе. Щоб вам у всьому щастило...— Я перехилив келишок.

— І щоб ми завжди лишалися людьми...— раптом додала Льоля, і я помітив, як Великий Механік застережливо блимнув до неї очима. Я вдав, що мені зовсім не боляче, і навіть зобразив усміх.

— Покійний Харлан казав, що у кожному з нас сидить вовк і тільки жде нагоди показати зуби. Тож вип’ємо, щоб такої нагоди у нашім житті

не траплялося. Ага, вибач, що не приніс твоєї книженції.— Я поставив чарку і взявся за плащ.— Я проковтнув її за одну ніч, та все не випадає захопити з собою. У понеділок візьму на роботу. Зараз не з дому. Був на кладовищі, трохи прибрав Петрову могилу, побродив по київських околицях, забутись хочеться... Але, скажу тобі, брошура потрясна. Я позавчора викроїв кілька годин, забіг до читальні, у кабінет нових надходжень. Знаєш, мені стрівся цікавлющий факт. Він ллє воду на твій млин. Зарубіжна інформація. У жінки виявили рак, передостання стадія, два-три місяці — і копай яму. Тоді вона що робить — залишає сім'ю, місто, звичне оточення, щоденну метушню і їде до моря. Поселяється в якихось рибалок і відтепер знає лише море та небо над головою. Живе вільно, як птах чи риба. Плаває, засмагає на сонці, не клопочеться жодними вигаданими проблемами цивілізації. І що ти думаєш? Живе три місяці, півроку, рік, а по тому вертає в місто — і лікарі не знаходять і сліду ракових клітин! Я був приголомшений, слово честі. Скоро ти перетягнеш мене в свою віру, їй-бо. Покину все й засяду за біологію! Ну, подибаю вже. Бувайте здорові...

Вони мовчали, і навіть Юрко ані словом не обізвався на мій емоційний монолог. На ґанку я потис його кволу руку і пірнув у ніч. Юрко мене не проводжав, та я й не хотів, аби він бачив таксі, яке чекало на мене під двором. Уже був біля хвіртки, коли ноги самі стали як укопані. Злий спомин безжально стьобнув мене. Так ось чому ніздрі Великого Механіка тремтіли, коли я просторікував про жінку й море: він трохи не розсміявся мені в обличчя. Адже за день-два до Петрової кончини він, Юрко, розповідав мені про цей рідкісний випадок, а сьогодні я переповідав йому почуте від нього ж, ще й рекламував свою зацікавленість онкологією!

Усю дорогу до центру мене тіпало.

Я доїхав до оперного, а там почвалав пішки у бік Золотоворітського скверика.

Переступаючи поріг Прагнімакової квартири, я з радістю спостеріг, як мінилося обличчя Олени, що відчинила мені: ніжне зворушення проступало крізь ввічливу, заготовлену для гостей приязнь.

— Як добре, що ти прийшов!

Я скоса зирнув на причинені кімнатні двері і вдав, що хочу поцілувати її. Олена відхилилась:

— Що ти, Андрійку! Давай сюди плащ і проходь.

Я поліз до кишені, дістав загорнену в сірий папір бляшку.

— З днем янгола тебе, Оленко. І хай тобі буде добре!

Я перелицював фразу, уже мовлену у Великого Механіка.

— Спасибі...— Взяла мене за руки і вдячно поцілувала в щоку.— Хочеш, я зараз одягну? Вона личитиме до моїх сережок. У-у-у, яка страшна морда! Це буде мені талісман од злих духів.

— Од мене...— я засміявся.

— Ну, од тебе я й сама тепер вбережуся.

— Як знати...

Я говорив, не добираючи слів, бо прислухався до голосів у вітальні, у вухах мені сполошно бився сміх Віки. По тому вирізнив густий, перекотистий голос директора і тонкий, високий Прагнімаків. Коротеньку інтермедію з Оленою було розіграно більш-менш вдало. Кімнатні двері прочинилися і випустили господаря. З дивовижною легкістю, ніби я все життя тільки те й робив, що ходив по гостинах, ступив йому назустріч:

— Радий вас вітати у вашій хаті, Ілля Денисовичу...

Я ще вчора приготував і відшліфував цю фразу. Жодного зайвого слова — і не банально, і дипломатично, і з підстраховкою. Але Прагнімак замкнув обличчя на всі сім замків:

— Прошу заходити до вітальні.

І з ввічливості сіпнув куточками вуст, імітуючи усміх. Він був ввічливий, як щойно Великий Механік. Я нахабно узяв Прагнімака під руку, і так ми зайшли до вітальні. Збоку видавалося, що господар люб’язно супроводжує дуже шановного гостя. Вклонився до присутніх, нікого особливо не виділяючи. Очі Віки, що сиділа під парасолею кімнатного бару, збуджено привітали мене, але швидко згасли. Я вивільнив руку Прагнімака і сміливо підійшов до директора, що стояв у товаристві елегантних літніх дам. Директорове обличчя на коротку хвилю спохмурніло, але наступної миті зморшки навколо його очей розпромінилися, а правиця плавно піднялася, водночас згинаючись у лікті, і по-батьківськи поблажливо обійняла мене.

— Здорово, здорово, Андрію! Прошу знайомитися — наш колега. Це з ним на пару ми два дні вели конторський корабель по бурхливому житейському морю...

Я галантно поцілував жінкам напарфумлені руки, зобразивши на обличчі скромність. Одна з них достеменно була мати Вікторії — граблиста постать, дисгармонійне, але чутливе і вольове обличчя.

— Ти, Андрію, звичайно, читав сьогодні в "Труде" статтю? (Я поспіхом кивнув). Ні, я ще раз наголошую,— директор підняв палець і обвів нас поглядом добрих, повних благородного обурення очей,— я ще раз наголошую, що це неподобство і це треба нещадно виполювати. Питання піднято дуже правильно і своєчасно. Сотні людей день у день просиджують штани у нікому не потрібних конторах, мільйони державних

карбованців летять на вітер, невже ми такі багаті? Ілля Денисович, ти читав сьогодні в "Труде" статтю "Контора пишет"? — гукав через усю кімнату Прагнімакові.— Багато хто потилиці почухає! А як алмаатинцям врізали? По саму зав’язку! Ні, але ж це треба додуматися — літаком доріжки з Москви в Алма-Ату відправляти. Дев’ятсот п’ятнадцять карбованців на саму перевозку вхекали. А собі через отаких мудреців зайвого кілометра на машині не проїдеш — ліміт! Дев’ятсот п’ятнадцять карбованців! Розжирів народ. Ми колись: конторські книги купкою складеш, зверху шмат дикту — та й стілець.— Зморшки на лиці директора розгладились.— А пам’ятаєте, як я уперше з’явився до вас із села — корзина в руці, полотняна блуза, брезентові штани...

— Як ти на вокзалі спав — цього я ніколи не забуду. Послали мене в командировку, поїзд уночі відходив, іду по вокзалу, бачу — наш новий співробітник корзину під голову і спить на долівці. А міліціонер довкола ходить і ніяк не добудиться...

— Про це б написати! — На моїм лиці од щасливої думки проступив теплий рум’янець.— Написати б історію нашої проектно-конструкторської контори. Видати на гарному папері, в коленкоровій оправі! — Я захоплено і наївно дивився в очі директора.

— А що, це думка! Ви тепер що — приходите на готове. А ми починали з чистої сторінки.— Директорове обличчя розвиднювалось.— Візьмися, Андрію, корисне діло зробиш. Факти ми тобі дамо, фактів хоч на десять томів. З понеділка повернешся у відділ, за свій стіл — нам управління вказало на роздуті штати, за розкладом помічник справді не проходить, залишимо в приймальні саму секретарку — і фактик до фактика, дивись, за рік і томище. Видрукуємо на машинці — і читайте, вивчайте...

Він облишив мене і, широко розпростерши руки, пішов назустріч новій парі, що впливала до кімнати.

— Закуримо? — Тремтячими пальцями я дістав коробку сигарет.

— Мама очей не зводить.— Віка взяла сигарету і демонстративно поклала в коробку.— Може, на балконі?

Я безвільно й стомлено, наче старезний, вибіганий вовк, потяг ноги до балконних дверей. Удар був раптовий. Вовк пригрівся було під скиртою торішньої соломи, на осонні, в затишку, йому здалося, що так тепло й затишно буде завжди, він приплющив очі — і в цю мить у нього стрелили. Усе, вибудуване за ці дні жадібною уявою, летіло шкереберть — я повертався у відділ, до письмового столу, до креслярської дошки. Сіверець шастав попід стінами, сипав на балкон холодну мжичку.

Я зняв піджак, накинув на плечі Вікторії. Лишився в самій сорочці, але було жарко. Я ніби перестав відчувати холод. У палісаднику глухо шуміли гіллясті осокори. Я розчепірив пальці і ловив пружні, вогкі на дотик крутені вітру. Сіверець пахнув густим духом осіннього лісу, не соснового, приміського, а справдешньої поліської пущі, де ночами тлустий листяний наст розривають головасті гриби, де ночами жевріють старі дубові пні і наполохано згукують невидимі птахи, а на дубах шерхотить сухе листя і стежки гостро й солодко відгонять звіром...

— Ви даремно прийшли, Андрію,— першою обізвалася Віка.— Я вийшла з вами, щоб тільки це вам сказати. Мені соромно, що там, біля машини, я вселила у вас якісь надії. То все гра: я така акторка! Тато колись пропонував навіть влаштувати мене до театрального інституту...

— Зате я — не актор, для мене усе дуже серйозно.

— Це теж ілюзія, Андрію. Я — пещене дитятко, якому з дитинства стелють під ноги килимову доріжку і просять єдиного — хоч якось совати ногами. Я не звикла до протягів, я справді акваріумна, це ви точно сказали. А ви — розумний, сміливий, гордий, вам потрібна не я...

Я різко, наче довго стримувана пружина вирвалася з рук, повернувся до Віки. Світло з кімнати падало на моє здерев’яніле від внутрішнього болю обличчя. Лише губи майже правдиво тіпалися.

— Од розмов мене вже нудить, Віко. Я люблю тебе. Цього досить. Без перебільшень — я божеволію од любові. На мене це — ніби лавина з гір. Не дай боже такого нікому. Я...

Я ефектно, на півслові обірвав свій пристрасний монолог — у дверях стояла мати Віки.

— Що ж це ви, молоді люди, утекли від товариства? Віко, ти знову палиш...

"Вони усі — проти мене",— ворухнув я жовнами.

Тут пригадалося мені, як Петро напівжартома-напівсерйозно умовляв мене і Великого Механіка зіграти роль грабіжників. У масках, з іграшковими пістолетами ми мусили зайти до одної з квартир, де Петро Харлан зустрічав Новий рік (у поважному товаристві) і наказати гостям віддати коштовності й годинники. Коли я підійду по годинник до Петра (масивний золотий годинник, золото Харлан любив, він казав, що, якби міг, і підбори туфель замовив би золоті), він добряче штурхоне мене, я мушу відлетіти до дверей, де стоятиме з двома пістолями Великий Механік, і обоє ми накиваємо п’ятами, а Петро величатиметься перед гостями й господарями як відчайдуха, сміливець, рятівник... Тепер я волів би зіграти цю роль (Вікторія кинулася б мені на шию, і навіть мати її змушена була б визнати мене за свого, і навіть Прагнімак...), але у всьому місті не було людини, якій я міг би довіритися. Та й навіщо мені роль рятівника, це дрібно, по-харланівськи, я — симбіоз, думка моя конденсує енергію, і тільки від поруху моєї думки, від моєї забаганки залежить, коли цей будинок і все велетенське місто, що так зчужіло мені за останні три доби, розсиплються на порох, на атоми. Зараз я зайду до вітальні і скажу

їм, кину в їхні пещені обличчя: я з вами або проти вас, ви визнаєте мене за свого або загинете.

Стіл було накрито в Прагнімаковій кімнаті. Залізне ліжко розібрали і винесли в коридор, письмовий столик відсунули в куток, тепер на ньому величалися два сифони та барилкувата карафка золотистого цитринового соку.

Це не був щедрий на наїдки сільський сервіс, що до нього Шишига звик на материних гостинах. Не пахло тут смаженими голубцями, які похрускують на зубах, не парувала освячена звичаєм картопля-мнуха, "пуре", як казала Андрієва мати, не дражнили часниковим духом кільця домашньої ковбаси, що плавають у розтопленому смальці на гарячій, закопченій сковорідці, не світилися сонячно налисники з сиром, политі маслом, не плавали в сметані кришеники помідорів, огірків, молодої цибулі, посипані зеленим маковинням дрібно посіченого кропу. Це був багатий міський сервіс, і перші хвилини, коли гості всілися за столом, Шишига не міг одірвати очей від тарілочок, виделочок, ножів, серветок, від продовгуватих пишних тарелей із слоїстою бужениною, ніжно-рожевими, ніби підсвіченими знизу лососиною та баликом, червоною ікрою в гранчастих скляних посудинках, крабами й ніжинськими огірками; крихітні, майже прозорі келешки для коньяків, куди входило не більше двох наперстків, трохи місткіші — для вина, пузаті фужери для мінеральної води стояли біля кожного гостя. Андрій поспішив сісти біля Віки, по той бік столу перед ними величалася огрядна постать директора.

— Хрінку до буженинки, а, Георгію Васильовичу?

Але директор не завважив родинної теплоти Андрієвих слів; усі дивилися на нього й чекали слова, і він схилив над столом високе, рівне, ніби випрасуване, чоло, обдумуючи тост.

Нарешті підвівся (крихітний келишок з коньяком ховався в його білій, але по-селянськи лапатій долоні), і підвелися всі.

— Товариші, друзі! — Як завжди у відповідальні хвилини, голос Георгія Васильовича був урочистий, схвильований.— Я пропоную випити першу чарку за нашу Олену, яка сьогодні й завжди уособлює для нас ту прекрасну половину людства, що надихає другу половину на великі дерзання на трудних життєвих дорогах...

Андрій упіймав щасливий погляд Олени і на мить склепив повіки, в такий спосіб ще раз вітаючи її.

— Життя — це біг на довгі дистанції, і наші жінки наше друге дихання,— казав далі директор.— Життя...

Проте Шишига уже не слухав його. Він нахилився до Віки, що дивилася просто себе, вперто обминаючи його погляд, і прошепотів:

— Я п’ю за нас. Щоб ми завжди були разом. До смерті. Хоч я й не вірю у смерть. Людина, яка не хоче померти, не вмирає. Вона перевтілюється...

Мати Вікторії сторожко й неприязно зиркала на Шишигу з-за столу, він відповів їй лагідним, родинним усміхом і показав очима на чарку: за ваше здоров’я. Гості аплодували директоровій промові, дружно пили. Віка теж випила до дна.

Гості смакували лососиною, трісковою печінкою, огірками, червоним болгарським перцем, йому ж хотілося самої ікри, щоб їсти ложкою і щоб вона похрускувала на зубах, наче порічки. Щоб перебороти спокусу і виявити себе перед присутніми, Андрій підвівся з келишком у руках:

— Шановне товариство, друзі! Я хочу тільки приєднатися до прекрасного тосту дорогого Георгія Васильовича і випити за жінок —

щасливу ілюзію цього світу (Шишига раптом застеріг глумливий погляд на Прагнімакових вустах і згадав, що повторює тост Петра Харлана — на його ж новосіллі, де був заступник директора). Ми живемо, поки живе у нас ця щаслива ілюзія. Коли ця ілюзія вмирає, ми лише існуємо. Ми поспішаємо вийти першими на фінішну пряму, бо там на нас чекає здивований і захоплений погляд жіночих очей. Я п’ю за чарівні очі наших жінок і за тих відважних та певних себе мужчин, які знають у житті один шлях — до вершин!

Прагнімак, не чекаючи, поки Андрій докаже тост, випив вино. Він багато пив сьогодні. Шишизі голосно, хоч і не дружно, аплодували. Георгій Васильович разів з п’ять рознімав і зводив долоні, але без звуку.

— Тепер я зрозуміла, що поки слово не вихопилося — нічого не сталося,— Олена напівлежала в кріслі, і лице її було спокійне, як ріка погожого літнього ранку.— За ці дні я кілька разів поривалася розказати все Прагнімакові, але він нічого не хотів слухати, він заборонив мені говорити. Бо він — мудрий. А скажи я хоч слово — і все б розвалилось, назавжди. Ми можемо підозрювати, здогадуватися, але слово не мовлене, слово з нами — і все з нами, і все, як було досі, нічого не відбулося,— вона трохи впилася і повторювалась, губила думки.— Учора, Андрійку, я зрозуміла, що він — мій і що я йому потрібна, що без мене усе для нього втратить сенс, ти дуже правильно сказав...

— Я ревную,— посміхнувся я, стежачи краєм ока за Вікторією, що танцювала.

— Хто б уже казав про ревність — ти весь вечір живеш Вікою!

— Облиш, Оленко. Я тільки граюся. З нудьги. Ти — з Прагнімаком, а я — з нею.

— Ти злий. А воно — наївне дівчисько. Сьогодні вона питає мене: "Олено, ти давно знаєш Андрія?" — "А що?" — "У мене таке відчуття, що я знаю його з дитинства..."

— Думаєш, я їй подобаюся? — Я взявся до сигарет, аби не виказати хвилювання.

— У її роки всі ми захоплювалися. А в тобі до всього — шалений електричний заряд. Але з тобою вона не буде щаслива. Ти — ненаситний. Рано чи пізно ти пожертвуєш і нею, як мною.

— Оленко...

— А хіба це неправда?

З-за пасма тютюнового диму випірнув Прагнімак, він, як завжди, ступав упевнено, ніби по залізній долівці у черевиках з магнітними підошвами. Опустився в крісло біля Олени, узяв її долоні в свої і притулився до них чолом. Я відчув себе зайвим, підвівся й пішов у коридор.

У коридорі нікого не було, і я міг нарешті перепочити обличчям. Може, винні були кілька чарок коньяку, що я випив, але контроль над лицем вимагав від мене сьогодні неймовірних зусиль. Я зупинився перед люстром. Обличчя вочевидь мінилося, щелепи ніби розпинало зсередини, ніс ширшав, а чоло осідало, як стріха старої хати, ставало пологішим. Я, мов скульптор до глини, узявся до свого виду. Пальцями місив та формував обличчя, і воно потроху набирало звичайних обрисів. У вбиральні зашуміла вода. Я шаснув на кухню, треба було отямитися після пластичної операції...

Кухонний стіл, захаращений порожніми консервними бляшанками і брудним посудом, стояв кроків за два від дверей, і я одразу побачив таріль з червоною ікрою. Ікри, правда, було вже на самому денці. Я

притримав двері носком черевика, а сам потягся усім тілом, ніби в шкільному гімнастичному залі робив "ластівку", до столу. Ложки поблизу не було, і я черпав ікру складеними в совочок пальцями та ковтав не жуючи. Лице моє за цією гарячковою роботою знову вийшло з-під контролю, але я таки доїв ікру, витер об рушник пальці, аж тоді трохи уговкав обличчя. І вчасно, бо в коридорі почулася знайома директорова хода. Я вхопив чашку і відкрутив кран, ніби закортіло пити.

— Що, Андрію, теж водички?

У чашці вирувала вода, з дзвоном падала в білу зливальницю, а ми стояли поруч, і жодної живої душі навколо, навіть по коридору ніхто не ходив — сама доля послала мені щасливу нагоду.

— Георгію Васильовичу, я хотів з вами порадитися,— голос мій тоншав, і сам я ніби втрачав у зрості.— Якщо дозволите. Ви мені зараз як батько...

— Кажи, кажи, Андрію, чого там...

— Пам’ятаєте, ви наказали вселитися в Харланову квартиру, а вже потім оформити все, як належить. Ви підказали б нашій профспілці...

— Ну, що ти, Андрію, я тобі дивуюся, ніби ти перший день у конторі. Як це я можу колективу підказувати? Такі справи у нас вирішуються демократично, воля усіх — закон. Тут уже не мій сектор. Я тобі казав, справді, але казав, щоб ти догледів квартиру. А кому і як передати — це уже громада вирішує, громада...

— Георгію Васильовичу, а як же з історією контори? Тиняючись по голосіївських кутках, багато не напишеш.— Я вдався до останнього козиря.— Дуже хотілося б увічнити...

— Дамо, Андрію, усім дамо. Будемо думати, радитись. У найближчі роки управління нам щось підкине.— Директор узяв з моїх рук чашку, надпив і знову поставив мені на долоню, що здерев’яніла.— А поки що, сам бачиш, сімейні люди без квартир. Он і твої друзі, Юрко з Льолькою, молодята, а без даху над головою. Думаю, що їм і віддамо Петрову квартиру, справедливо буде.

Цілилися у вовка, вовк схопився на ноги і стрибнув за скирту. Навколо біліла гола рівнина, тікати не було куди...

Я зіперся на край зливальниці і, недобре посміхаючись, зиркнув на директора:

— Ну що ж, я добрий, поки мене не заганяють у кут. Тепер я знаю, що я писатиму. Я напишу таку історію, що у вас із Прагнімаком п’ятки засверблять... Готуйтеся на пенсію йти, Георгію Васильовичу. Та не по-доброму, не з квітами й подяками, а з оргвисновками. Мені вас щиро жаль...

Тут я помітив, що Георгій Васильович майже не слухає, а вирячив на мене круглі, чудні очі, і хміль з його очей вивітрюється, ніби ранковий туман над ставом. Рука директора з дбайливо доглянутими нігтями виписала півколо, відпливла назад і намацала ручку дверей. Губи ворухнулися, але голосу не було чути. Ніби в німому кіно. У вітальні грали на піаніно танцювальну мелодію. Він кашлянув і спробував усміхнутися: так усміхаються в кріслі дантиста, коли бормашину вже увімкнено.

Я шаснув пальцями по обличчю: воно знову було чуже...

Випередивши директора, що ледве пересував ноги, я пішов у вітальню і запросив Вікторію до танцю. Музики я не чув. Я тільки вдавав, що танцюю.

— Я йду звідси, Віко.

— Ти розтривожив мою маму. Вона чомусь боїться за мене і, вже приймала валідол.

— Вони усі хочуть стати між нами. їм наплювати на інтелект, на духовність. Я для них — ніхто, я навіть не кандидат наук.

— Хочеш, я завтра подзвоню тобі?

— Завтра може бути пізно.

— Чому?

— Не знаю. Я боюся себе, я з людей, які, коли люблять, ладні на все. Я просто зникну. Там, де я буду,— ліс. Там усе природно і щиро. Звірі полюватимуть на мене, а я на звірів. Реальне життя. Я навіть не візьму з собою транзистора. Морозними зимовими вечорами я дивитимуся на місяць і думатиму тільки про тебе...

— Не треба так, надто сентиментально, мені захочеться плакати.

— Ти все гадаєш, що я жартую.

— Це я жартую.

— Проведи мене.

— Ні... Що подумає товариство?

— Ти зараз повернешся. Я хочу попрощатися з тобою без свідків. Іди перша і зачекай мене на сходах.

— Мама права, ти спокусник. Я втрачаю біля тебе волю. Але це уже востаннє, слово честі. Дай мені тихенько сигарету... Ти мене викрадеш,

правда? Як цікаво! А поголос піде між знайомих! Вікторію викрали!.. Ти бачиш — я сміюся, хоч мені хочеться плакати. Не знаю чому...

Тепер я зосередив свою увагу на обличчі, що ставало усе свавільнішим. Одвернувшись, причепурився перед склом книжкової шафи. Лице було пластичне, наче розім’ятий у долонях теплий пластилін, слухалося найніжнішого дотику пальців, але швидко втрачало форму. Виліпивши меланхолійну зосередженість на виді, я обережено, ніби боявся розсипатися, попрямував до директора. Віки у вітальні вже не було. Темно-коричнева сукня її матері виднілася крізь прочинені кімнатні двері. Гості знову збиралися довкола святкового столу. Ошелешений Георгій Васильович сидів під рожевою парасолею бару, прикривши очі долонею. Я сів поруч. Мені схотілося розповісти директорові про Харлана.

— ...Ми ним легковажили. Ми цінуємо людину по-справжньому лише після її смерті, лише після похорону починаємо розуміти, кого ми втратили. Хіба не правда? Це була велика особистість. Він умів триматися сам перед собою за командою "струнко" і не дозволяв моргнути вією, хоч часто стояв на вітрі і сльози котилися з очей. Він проріс із свого поліського Пакуля, як парость проростає крізь жорству й асфальт. Він усього себе поклав, щоб пробитися, і вже зеленів над асфальтом, коли зла недоля скосила його. Ніхто з вас не знає, як божевільно він любив Льольку і пожертвував нею, віддав цьому рахітичному святеннику, бо Льолька тільки заважала б йому рости. Я був з Петром того вечора, коли він їх познайомив, і до ранку. Він дудлив горілку, як воду, і десь опівночі, облігши на стіл, плакав! Він знав, що це уже — все, що вони, Льолька і Великий Механік, ніби одне для одного створені, він знав це зарані, він усе зважив, але так, як Харлан, ніхто не вмів любити...

Безсила лють розпирала мене, я хрипло розсміявся, і раптом побачив Прагнімака, що наближався до нас. Я підхопився, намірившись відступити за крісло, але було вже пізно: жилава Прагнімакова п’ятірня лягла мені на груди, зіжмакала у тугий вузол комір сорочки та краватку, і бісеринки поту на крутому чолі заступника директора почали катастрофічно швидко наближатися до моїх очей: сила сільського

парубка ще жила в ньому. Сірі губи Прагнімака розтулилися, і з них стрелило:

— Вовкулака!

Я шарпонувся і, лишивши в руці заступника директора Харланову краватку, підбігцем подався до дверей. У коридорі мене наздогнала Олена:

— Не сердься, Андрію, сама не знаю, що з ним скоїлося. Але справді, ти зараз не схожий на себе! На кого ж ти схожий, боже мій!..

— На вовка! — реготнув я і ошкірив зуби.

Тієї миті двері з вітальні розчинилися навстіж, на порозі з’явився Прагнімак. Я крутнув голівкою англійського замка, випурхнув на сходи. Замок голосно клацнув за моєю спиною.

Віка стояла кількома сходинками нижче. Я дістав Петрову запальничку і викресав вогонь.

— Що там за шум? — запитала Віка, припаливши.

— Ледве утік од Прагнімака. Присікався: вип’ємо та вип’ємо.

— Він такий гостинний. Я люблю в них бувати.

— Гостинний, але я не вмію багато пити.

Ми зайшли у двір. Була справжня горобина ніч — вітер котився по дахах будинків і вогкими брилами падав у палісадники.

— Такої ночі гарно сидіти вдвох на канапі і слухати, як за вікном шумить вітер,— уголос подумав я.

— Тепер ти умовляєш мене втекти? Але на чому ти мене повезеш? Де коні і ведмежа шуба? Он рідне київське таксі.— Ми вже виходили на вулицю, зелений вогник мерехтів між дерев.— Я не сміюся, я серйозно сьогодні роздумувала: а що, як нам здивувати товариство і одружитися? Чому ти мовчиш?

— Ти усе сказала сама, хіба ні?

— Що з тобою, Андрійку?

Несподівано мені згадались, як щось невимовно щасливе і сонячне, хвилини, коли я був людиною і з людьми.

...Я — інженер цегельного Заводику, перший місяць самостійної роботи, нікого гаразд не знаю, день будівельника, наприкінці літа колектив їде на екскурсію до Києва, по дорозі звертаємо в ліс, розстеляємо на теплій глині брезент, жінки дістають припасені з дому гостинці, ми випиваємо по чарці, співаємо пісень і танцюємо під баян на слизькій глиці, і зворушлива рідність з людьми, і приязнь, і пронизані сонцем вершини сосон у голубому небі...

...Я і Льолька допомагаємо Великому Механіку викреслити останні вузли його нового творіння, ніч за вікном, а ми втрьох у залитій світлом кімнаті, біля креслярських дощок, на яких листи ватману з кресленнями, що з них народиться, утвердиться в металі тіло машини, я вперше заздрю Юркові, але це доброзичлива заздрість, і я витискую із себе все, що можу, хоч перед стомленими очима пливуть по ватману червоні кола, я пообіцяв Великому Механіку допомогти і допомагаю, заходить Харлан, він з якоїсь важливої і втаємниченої, як завжди, вечірки, сідає на край столу і під’юджує Великого Механіка, набиваючись у співавтори,— напівжартома, напівсерйозно, мовляв, оформить авторське свідоцтво,

доб’ється, відхопить добрі преміальні. Юрка відволікає і стомлює Харланова балаканина, і вперше і востаннє я ошкірююсь супроти свого товариша: "А чи не пішов би ти звідси, Петре?.." Здивований моїм бунтом, Харлан мовчки виходить...

— Що з тобою, Андрійку? — термосила мене Віка.

— Довірся мені і ні про що не запитуй. А завтра я буду ніжний і щирий і дуже-дуже любитиму тебе...

Але я вже знав, що завтра для мене ніколи не буде, як ніколи не буде свята у гурті, під соснами, пронизаними сонцем, і вечора в залитій світлом кімнаті, втрьох, над листами ватману, і не буде в мене цього довірливого дівчиська, яке й справді я міг би покохати. Нічого того не буде, бо жодної хвилини в житті не повернеш, не проживеш спочатку, бо, вибираючи між людиною і звіром, я пожертвував людиною в собі.

— Ти так втаємничено про все говориш, а мені смішно, може, тому, що я випила, а може, через те, що мені було б страшно, якби я не сміялася. Ти пам’ятаєш казку про виродка, якого любила дівчина, і машкара з нього спала, він був хороший, але зачарований злим духом...

— Пізно, Віко...

Між гілля заклично, ніби два вовчі ока, зблиснули зірки, те видиво тривало лише одну мить, зорі тут же заволокло хмарами, що тічкою бігли по холодному, вітряному небу. Скоряючись тому німому поклику, знаку, я ступив до Віки, увібрав її тіло в свої кліщуваті лаписька і припав до губ. Відчув у роті солоний присмак, ніч стрепенулася в моїх очах, червоні вогні побігли по видноколу... Жадібно ворухнув крильцями ніздрів — хмільний запах крові. Віка рвонулася з обіймів:

— Зуби у тебе, як у вовчиська...

Її слова вже ледь пробилися до мене крізь рожевий туман, що набрякав і густішав. У голові мені шуміло, червоні кола пливли перед очима, обличчя взялося жмачками шерсті, а в пуп’янках пальців залоскотало — і випнулись кігті.

Вовк потягся мордою до лиця Вікторії, тицьнувся в руку, якою дівчина затулилась — ікла легко простромили шерсть осіннього пальта і впилися в живе, солодке тіло. Дівчина зойкнула. Од перехрестя вулиць, де блимав світлофор, бігли люди...

Вовк припав до асфальту, розпластавшись на тротуарі,— весь, від бакирів на щоках до оцупкуватого хвоста, у рухливих сріблястих хвильках, неначе марево. Асфальт був твердий, жорсткий, кігті ковзали по ньому, як по кризі, асфальт тхнув гасом, смолою — містом, що зирило зусібіч на вовка безліччю світлих очей, а люди були уже зовсім близько, нічого він так не боявся, як людей. Тужно гули угорі осокори, нагадуючи про ліс. Вовк відштовхнувся лапами від асфальту, перестрибнув через металеву огорожу, срібно зблиснув у світлі від вуличного ліхтаря і помчав серединою вулиці, ніби просікою, між машинних потоків. Місто працювало, навчалося, кохало, народжувало, місто жило своїм узвичаєним щоденним життям, а вовкові здавалося, що у нього ціляться з кожного вікна, з кожних відчинених дверей, з автомашин, тролейбусів, трамваїв, страх баламутив його, місто бачилося велетенською кліткою, дверцята якої ось-ось зачиняться, і він крупною риссю гнав на далекий поклик хащ...

Посеред Львівського майдану, звідки шлях знайомо стелився до Глибочиці, до Кожум’яцького яру, у звірні Дорогожицькі ліси, вовк присів скулиніг, задер морду, і з його горла вирвалося на всі чотири вітри довге тужне виття.

Але жодна жива душа у величезному місті не відгукнулася на його розпачливий поклик.

1972-1980